

Υπόμνημα

ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΤΕΥΧΟΣ 4 * ΙΟΥΝΙΟΣ 2006

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΛΦΑΣ

Σχεδιασμός έκδοσης: Μαρία Τσουμαχίδου
Σελιδοποίηση: Βασιλική Μπεκυρά

✂

Τα προς δημοσίευση άρθρα στέλνονται σε δύο δακτυλογραφημένα αντίτυπα στη διεύθυνση του περιοδικού. Θα πρέπει να διατίθενται και σε ηλεκτρονική μορφή, στο σύστημα Word για PC ή Macintosh, και να είναι γραμμένα σε μονοτονικό (τα παραθέματα αρχαίων συγγραφέων σε πολυτονικό).

Οι παραπομπές πρέπει να έχουν συνεχή αρίθμηση και να ακολουθούν τον τρόπο γραφής του παρόντος τεύχους.

Τα δακτυλόγραφα δεν επιστρέφονται.

Για να δημοσιευτεί ένα άρθρο πρέπει να έχει θετική κρίση από ανώνυμους κριτές.

Τιμή τεύχους: 20 ευρώ

© εκδόσεις ΠΌΛΙΣ

Ομήρου 32, 10672 Αθήνα

τηλ.: 210-36 43 382

210-36 17 993

fax: 210-36 36 501

e-mail: polis@ath.forthnet.gr

ISSN: 1790-0042

Υπόμνημα

ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΗΣ 3

ΑΡΘΡΑ

ΗΛΙΑΣ Ν. ΓΕΩΡΓΟΥΛΑΣ: Η μανία και η αμάθεια στον ύστερο Πλάτωνα 7

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΑΡΓΕΝΤΗΣ: Η διαλεκτική έννοια της ελευθερίας.

Εγχείρημα προσδιορισμού της ελευθερίας με αφετηρία τον Hegel 27

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

ΣΤΟ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΖΩΓΡΑΦΙΔΗΣ: Το φιλοσοφικό υπόμνημα και η φιλοσοφία
ως υπόμνημα 51

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΩΛΗΣ: Η γένεση και οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις
του αρχαίου φιλοσοφικού υπομνήματος 109

ΛΙΝΟΣ Γ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ: Βυζαντινά σχόλια στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη .. 141

MICHEL CACOUROS: Το αριστοτελικό υπόμνημα στο Βυζάντιο και
οι μη ευρέως γνωστές πλευρές του: χαρακτηριστικά, τάσεις και προοπτικές ... 155

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΙΕΡΟΔΙΑΚΟΝΟΥ: Οι Βυζαντινοί Σχολιαστές
για την ηθική ως επιστήμη 191

BÖRJÉ BYDÉN: Λογοτεχνικές καινοτομίες στα πρώιμα παλαιολόγια
υπομνήματα στο *Περί ψυχής* του Αριστοτέλη 221

Υπόμνημα

- Pfeiffer, R. 1972. *Ιστορία της κλασικής φιλολογίας από των αρχών μέχρι του τέλους των ελληνιστικών χρόνων*, μτφ. διαφόρων. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Pignani, A. 1982. "La parafrasi come forma d'uso strumentale", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/3 (1982) 21-32.
- Prächter, K. 1990 [1909]. "Review of the *Commentaria in Aristotelem graeca*", αγγλ. μτφ. V. Caston. Στο: Sorabji (επιμ.) 1990, 31-54.
- Renaud, F. 2005. «Η επιστροφή στους Έλληνες στην ερμηνευτική του H.-G. Gadamer». *Υπόμνημα στη φιλοσοφία* 3: 7-30.
- Sedley, D. 1997α. "Plato's auctoritas and the rebirth of the commentary tradition". Στο: M. Griffin και J. Barnes (επιμ.), *Philosophia Togata II*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 110-129.
- . 1997β. «Η περί καθηκόντων διαμάχη Στωικών και Πλατωνικών». *Δευκαλίων* 15/1: 145-172.
- Sluiter, I. 1999. "Commentaries and the didactic tradition". Στο: Most (επιμ.) 1999, 173-205.
- Snyder, H. G. 2000. *Teachers and Texts in the Ancient World*. Λονδίνο: Routledge.
- Sorabji, R. (επιμ.). 1990. *Aristotle Transformed: The Ancient Commentaries and their Influence*. Λονδίνο: Duckworth.
- Sorabji, R. (επιμ.). 2005. *The Philosophy of the Commentators 200-600 AD: A Sourcebook*, 1: *Psychology*. 2: *Physics*. 3: *Logic and Metaphysics*. Λονδίνο: Duckworth.
- Steiner, G. 2005. *Errata*, μτφ. Σ. Βελέντζας. Αθήνα: Scripta.
- Steel, C. 1990. "Plato Latinus (1939-1989)". Στο: M. Fattore και J. Hamesse (επιμ.), *Rencontres de cultures dans la philosophie médiévale*. Λουβραίνη: Institut d'études médiévales, 1990, 301-316.
- Thiel, D. 1993. *Platons Hypomnemata*. Μόναχο: Alber.
- Weijers, O. 2002. "La structure des commentaires philosophiques à la Faculté des arts: quelques observations". Στο: Fioravanti κ.ά. (επιμ.) 2002, 17-41.
- Westernik, L. G. 1990. "The Alexandrian Commentators and the introductions to their commentaries". Στο: Sorabji (επιμ.) 1990, 325-348.
- Whitehead, A. 1978 [1929]. *Process and Reality*, διορθωμένη έκδοση, επιμ. D. Ray Griffith και D. W. Sherburne. Νέα Υόρκη: Free Press.

Η γένεση και οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις του αρχαίου φιλοσοφικού υπομνήματος*

1. Εισαγωγή

Το φιλοσοφικό υπόμνημα είναι ένα από τα είδη φιλοσοφικής συγγραφής της Αρχαιότητας, δίπλα στον ποιητικό λόγο, στον διάλογο και στην πραγματεία. Η εμφάνισή του είναι μεταγενέστερη από όλα τα προηγούμενα είδη, ακριβώς επειδή το υπόμνημα έχει εξηγητικό χαρακτήρα, στοχεύει δηλαδή να αποσαφηνίσει το περιεχόμενο ενός προγενέστερου φιλοσοφικού έργου, που κατά κύριο λόγο προέρχεται από τον Πλάτωνα ή τον Αριστοτέλη, πράγμα που σημαίνει ότι καλλιεργήθηκε κυρίως από Πλατωνικούς και Περιπατητικούς φιλοσόφους.

Είναι εξαιρετικά ασαφές πότε γράφτηκε το πρώτο φιλοσοφικό υπόμνημα. Για την ακρίβεια φαίνεται ότι υπάρχει μια σχετική σύγχυση που οφείλεται εν μέρει στην πολυσημία του όρου 'υπόμνημα', την οποία θα συζητήσω παρακάτω, και εν μέρει στο γεγονός ότι το όλο θέμα εξετάζεται με βάση το μεταγενέστερο πνευματικό πλαίσιο της Ύστερης Αρχαιότητας, όταν το φιλοσοφικό υπόμνημα εδραιώνεται και αποτελεί βασικό είδος συγγραφής φιλοσοφίας. Η πρωιμότερη μαρτυρία συγγραφής ενός είδους φιλοσοφικού υπομνήματος συνήθως θεωρείται ότι είναι αυτή σχετικά με το (χαμένο για μας σήμερα) υπό-

* Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιμελητή του τόμου Γιώργο Ζωγραφίδη για την πρόσκληση να συμμετάσχω στη συγγραφή αυτού του τόμου και για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του σε μια προηγούμενη μορφή του κειμένου, όπως και τον καθηγητή Bob Sharples για κάποια διαφωτιστικά σχόλια σχετικά με τον Αλέξανδρο τον Αφροδισιέα.

μνημα του Πλατωνικού Κράντορα στον *Τίμαιο* που κατά πάσα πιθανότητα γράφτηκε το τέλος του 4ου ή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.¹ Ωστόσο κάτι τέτοιο είναι εξαιρετικά αβέβαιο. Οι αρχαίες μαρτυρίες αναφέρουν τον Κράντορα ως *εξηγητή* του Πλάτωνα και μόνο,² και όταν του αποδίδουν *υπομνήματα*³ είναι απίθανο να αναφέρονται σε εξηγητικά έργα, καθώς η κοινή σημασία του όρου αυτή την εποχή είναι ‘σύγγραμμα’, ‘πραγματεία’. Εξηγητικά έργα φέρονται ότι έγραψαν και άλλοι φιλόσοφοι του 4ου αιώνα, όπως ο Αντισθένης και ο Ηρακλείδης ο Ποντικός, στους οποίους αποδίδονται εξηγήσεις του ‘συγγράμματος’ του Ηρακλείτου,⁴ κανείς όμως δεν θεωρεί τα εξηγητικά αυτά έργα υπομνήματα, και μάλλον δικαιολογημένα. Ακριβώς επειδή το υπόμνημα καλλιεργείται κυρίως στους κύκλους των Πλατωνικών και των Περιπατητικών στην Ύστερη Αρχαιότητα, έχουμε την τάση να ομογενοποιούμε τις σχετικές εξηγητικές παραδόσεις, εντάσσοντας σε αυτές και εξηγητικά έργα που είναι πολύ αμφίβολο ότι ήταν υπομνήματα με την έννοια που είναι τα έργα του Αλέξανδρου του Αφροδισιέα, του Πορφύριου ή του Ιάμβλικου. Τα έργα αυτά, όπως θα εξηγήσω στην επόμενη ενότητα, έχουν σαφή διακριτικά χαρακτηριστικά και προϋποθέτουν μια συγκεκριμένη αντίληψη για τη φιλοσοφία.

Θα πρέπει λοιπόν να είμαστε επιφυλακτικοί στο να χαρακτηρίζουμε κάθε αρχαίο εξηγητικό κείμενο ως υπόμνημα. Όπως θα δούμε, το υπόμνημα είναι ένα είδος εξηγητικού κειμένου, και ως τέτοιο αντιπροσωπεύει μόνο ένα κομμάτι της αρχαίας φιλοσοφικής εξηγητικής ή σχολιαστικής παράδοσης. Αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί στον έλληνα αναγνώστη, καθώς στη λατινογενή ορολογία χρησιμοποιούνται οι όροι “commentary”, “commentaire”, “Kommentar” και τα σχετικά με τρόπο αμφίσημο και συχνά προκαλούν σύγχυση, καθώς άλλοτε αναφέρονται γενικά σε σχολιαστικά έργα και άλλοτε ειδικά σε υπομνήματα.

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, το υπόμνημα εν γένει είναι πνευματικό παιδί της Ελληνιστικής Εποχής και καλλιεργείται συστηματικά στην Ύστερη Αρχαιότητα, δηλαδή γύρω στον 1ο αι. π.Χ. και μετά. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για το φιλοσοφικό υπόμνημα. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τα πρώτα εξη-

1. Πρόκλος, *Εἰς Τίμαιον* I.76.1-2. Αυτή είναι η επικρατούσα άποψη, την οποία υποστηρίζει ο Sedley (1997), αλλά και ο Geffken (1932) και ο Untersteiner (1990, 205-22).

2. Πρόκλος, *Εἰς Τίμαιον* 1.76.1-2, 1.277.10-12. Τα αποσπάσματα της εξήγησης του Κράντορα στον *Τίμαιο* έχει συλλέξει μαζί με τα υπόλοιπα αποσπάσματα του Κράντορα ο Mette 1984, 23-8.

3. Φιλόδημος, *Index Academicorum (PHerc. 1021 et 164)*, col. XVIII 34-5 Dorandi, Διογένης Λαέρτιος 4.32.

γητικά συγγράμματα του 4ου αιώνα δεν έχουμε καμία σχετική μαρτυρία για τους επόμενους δύο αιώνες. Είναι πολύ πιθανόν να μην έγιναν τέτοιες εξηγητικές προσπάθειες, καθώς από τη μια στην Πλατωνική Ακαδημία επικρατεί ο σκεπτικισμός, που σημαίνει ότι η φιλοσοφία του Πλάτωνα αντιμετωπίζεται όχι ως ένα σύνολο απόψεων ή θεωριών που χρήζουν εξήγησης, αλλά κυρίως ως μια φιλοσοφική μέθοδος και στάση, ενώ από την άλλη ο Περίπατος της Ελληνιστικής Εποχής χαρακτηρίζεται, απ’ όσο μπορούμε να γνωρίζουμε, από την προσπάθεια να συνεχιστούν οι φιλοσοφικές και επιστημονικές έρευνες του Αριστοτέλη παρά να εξηγηθούν τα συγγράμματά του. Το φιλοσοφικό υπόμνημα αρχίζει να καλλιεργείται από το τέλος του 1ου αι. π.Χ. με τους Περιπατητικούς Ανδρόνικο, Αρίστωνα και Βόηθο,⁵ ενώ στην ίδια εποχή πρέπει να χρονολογηθεί κατά τη γνώμη μου το ανώνυμο υπόμνημα στον *Θεαίτητο* του Πλάτωνα.⁶ Η χρυσή όμως εποχή του φιλοσοφικού υπομνήματος είναι οι πρώτοι χριστιανικοί αιώνες, από τον πρώτο αιώνα μέχρι το τέλος της αρχαιότητας τον 6ο αιώνα, με εκπροσώπους φιλοσόφους του κύρους του Αλεξάνδρου Αφροδισιέα, του Πορφύριου και του Φιλόππου. Το υπόμνημα γίνεται την εποχή αυτή το κατεξοχήν είδος φιλοσοφικού συγγράμματος. Είναι αξιοσημείωτο ότι πολλοί από τους φιλοσόφους αυτής της εποχής, όπως ο Αμμώνιος Ερμείου (5ος αι.) ή ο Σιμπλικίος (6ος αι.), γράφουν αποκλειστικά και μόνο υπομνήματα στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη.

Αρκετά είναι τα ερωτήματα που γεννιούνται από τα παραπάνω. Ας αρχίσουμε από τα βασικά. Πώς γεννήθηκε το φιλοσοφικό υπόμνημα; Ποιους φιλοσοφικούς και μορφωτικούς όρους προϋποθέτει; Πώς εξηγείται η εντυπωσιακή του ανάπτυξη από είδος του περιθωρίου σε κύριο είδος φιλοσοφικής γραφής από τον 2ο αι. μ.Χ. και μετά και για ποιον λόγο καλλιεργείται τόσο συστηματικά στους αιώνες αυτούς;

Τα ερωτήματα αυτά χρειάζονται να εξεταστούν όχι μόνο για να κατανοή-

4. Διογ. Λαέρτιος 4.15, Αθήναιος 4, 134b (Ηρακλείδης απ. 10 και 39 Wehrli).

5. Για τον Ανδρόνικο και τον Περίπατο της εποχής δες Gottschalk 1990. Για τα υπομνήματα του Βόηθου και του Αρίστωνα ειδικότερα δες Moraux 1973, 147-70, 182-5.

6. Η χρονολόγηση του ανώνυμου υπομνήματος στον *Θεαίτητο* είναι ακόμα υπό συζήτηση (κυμαίνεται μεταξύ του 1ου αι. π.Χ. και του 1ου αι. μ.Χ.). Συντάσσομαι με την πρωιμότερη χρονολόγηση των εκδοτών Bastianini και Sedley (1995, 254-6), γιατί ο ανώνυμος δείχνει να ενδιαφέρεται για την ενότητα της Ακαδημίας, ενδιαφέρον που ταιριάζει περισσότερο στη φιλοσοφική ατμόσφαιρα του 1ου αι. π.Χ. Δες και Sedley 1997, 112.

σουμε το υπόβαθρο του φιλοσοφικού υπομνήματος, αλλά επίσης για να μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε σε ένα δεύτερο στάδιο ένα άλλο σοβαρό ζήτημα, αυτό της αξίας του. Νομίζω ότι δεν αδικώ την πραγματικότητα λέγοντας ότι με εξαίρεση έναν κύκλο ειδικών ιστορικών της φιλοσοφίας το φιλοσοφικό υπόμνημα συνεχίζει να υποτιμάται από τους ιστορικούς της φιλοσοφίας, πολλώ δε μάλλον από τους φιλοσόφους, καθώς θεωρείται ως ένα σχολαστικό κατασκευάσμα με ελάχιστη αν όχι μηδαμινή φιλοσοφική αξία.⁷ Ο κύριος λόγος για την υποτίμηση αυτή είναι το γεγονός ότι το φιλοσοφικό υπόμνημα είναι εξαρτημένο από ένα άλλο προγενέστερο φιλοσοφικό κείμενο το οποίο στοχεύει να εξηγήσει, και κατά συνέπεια υποτίθεται ότι έχει περιορισμένη φιλοσοφική πρωτοτυπία και αξία. Όπως ελπίζω ότι θα γίνει φανερό στη συνέχεια, η άποψη αυτή είναι αβάσιμη. Και ένας από τους λόγους για τον σχηματισμό της αβάσιμης αυτής άποψης είναι η περιορισμένη κατανόηση της φύσης και του υποβάθρου του φιλοσοφικού υπομνήματος.

2. Τα χαρακτηριστικά του φιλοσοφικού υπομνήματος

Είναι απαραίτητο για την έρευνά μας να εξηγήσουμε εξ αρχής τι ακριβώς είναι το φιλοσοφικό υπόμνημα και ποια είναι τα ουσιαστικά του χαρακτηριστικά, ακριβώς γιατί, όπως ήδη είπα, ο αρχαίος όρος *υπόμνημα* είναι πολύσημος.

Αρχικά ο όρος *υπόμνημα* δήλωνε σημειώσεις που κρατούσε κάποιος από το κατά περίπτωση ανάγνωσμά του για ιδία χρήση, προκειμένου δηλαδή να θυμάται κανείς ό,τι θεωρούσε σημαντικό.⁸ Οι σημειώσεις αυτές μπορούσαν ενδεχομένως να χρησιμεύσουν κάποια στιγμή και στη σύνθεση ενός προσωπικού έργου.⁹ Με τη σημασία αυτή χρησιμοποιείται ο όρος στον πλατωνικό *Φαίδρο* 276d, όπου τα γραπτά κείμενα θεωρούνται ότι έχουν απλώς υπομνηστι-

7. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί ότι η σπουδή των αρχαίων υπομνηματιστών, κυρίως αυτών του Αριστοτέλη, γίνεται με συστηματικό τρόπο από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 χάρη στο πρόγραμμα του Richard Sorabji να μεταφραστούν οι περισσότεροι από τους αρχαίους υπομνηματιστές του Αριστοτέλη στα αγγλικά. Μέχρι σήμερα έχουν κυκλοφορήσει 60 τόμοι. Δες τον τόμο Sorabji (επιμ.) 1990, όπου αποτιμάται η σκέψη πολλών αρχαίων υπομνηματιστών του Αριστοτέλη (ιδίως την εισαγωγή του επιμελητή).

8. Δες LSJ, s.v. II.1-2.

9. Δες LSJ s.v. II.3.

κή λειτουργία. Προοδευτικά ο όρος κατέληξε να σημαίνει 'έργο', 'πραγματεία' γενικά. Με τη σημασία αυτή χρησιμοποιείται από την Κλασική Εποχή μέχρι και την Ύστερη Αρχαιότητα, όπως για παράδειγμα από τον Σπεύσιππο τον 4ο αιώνα π.Χ., τον Φιλόδημο τον 1ο αιώνα π.Χ., τον συγγραφέα του *Περί ύψους* στον 1ο ή 2ο αιώνα μ.Χ. και άλλους.¹⁰

Μπορούμε να διακρίνουμε δύο ομάδες έργων που χαρακτηρίζονται με τον όρο *υπόμνημα*: α) έργα φιλοσοφικά ή επιστημονικά πάνω σε ένα ορισμένο θέμα, δηλαδή πραγματείες ή μονογραφίες θα λέγαμε σήμερα (π.χ. τις ηθικές ή αισθητικές πραγματείες του Φιλοδήμου ή το *Περί ύψους*), και β) έργα εξηγητικά, τα οποία στόχευαν να αναλύσουν περαιτέρω ένα θέμα που είχε θιγεί από έναν προγενέστερο συγγραφέα της Αρχαϊκής ή της Κλασικής Εποχής, όπως ο Όμηρος, ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης ή ο Ιπποκράτης.

Στο πλαίσιο της δεύτερης κατηγορίας, των εξηγητικών δηλαδή έργων, συναντούμε μια μεγάλη ποικιλία έργων με εξηγητικό περιεχόμενο που θα μπορούσαν να χαρακτηρίζονται ως *υπόμνημα*. Ένα τέτοιο είδος είναι η μονογραφία.¹¹ Ένα παράδειγμα εξηγητικής μονογραφίας είναι η πραγματεία του Πλουτάρχου *Περί τής εν Τιμαίω ψυχογονίας*, στο οποίο ο Πλούταρχος στοχεύει να εξηγήσει το μέρος εκείνο του πλατωνικού *Τίμαιου* που μιλά για τη γένεση της κοσμικής ψυχής. Ένα άλλο παράδειγμα είναι το έργο του Διδύμου *Περί Δημοσθένους*, το οποίο στοχεύει να κάνει προσιτό το δημοσθένειο λεκτικό και ύφος.¹² Ένα άλλο είδος εξηγητικού έργου είναι εκείνο που στοχεύει να εξηγήσει ένα αρχαίο ποιητικό, φιλοσοφικό, ή επιστημονικό έργο στο σύνολό του ή τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος του. Ένα τέτοιο εξηγητικό έργο μπορεί να είναι διαρθρωμένο με διάφορους τρόπους: να αποτελείται από επιμέρους πραγματείες που συζητούν συγκεκριμένα ζητήματα, όπως είναι το υπόμνημα του Πρόκλου στην *Πολιτεία*, ή να σχολιάζει το υπό εξήγηση κείμενο διεξοδικά και συστηματικά χωρίζοντάς το σε *λήμματα*, δηλαδή στίχο προς στίχο.¹³ Τέτοια είναι τα υπομνήματα του Αρίσταρχου στον Όμηρο, του Γαληνού στον Ιπποκράτη και φυσικά τα φιλοσοφικά υπομνήματα του Ασπάσιου, του Αλέξανδρου, του Πορφύριου, του Δέξιππου, του Ιάμβλιχου, του Αμμώνιου, του

10. LSJ, s.v. II.5. Πρβλ. Σπεύσιππος, Διογένης Λαέρτιος 4.4· Φιλόδημος, *Περί ποιημάτων* (PHerc. 1425 col. XXIX 14-15 Mangoni), PHerc. 1418 col. XXII Diano, *Περί μουσικής* IV, σελ. 92 Kemke· [Λογίνος], *Περί ύψους* 44, 12· Γαληνός, *Opera*, VI. 460, 691 Kühn.

11. Δες LSJ, s.v. II.5a.

12. Δες την έκδοση των Pearson και Stephens (1983).

Ολυμπιόδωρου, του Φιλόπονου, του Σιμπλίκιου. Είναι αυτά ακριβώς τα έργα τα οποία χαρακτηρίζουμε φιλοσοφικά υπομνήματα σήμερα.

Πρόκειται λοιπόν για μια πολύ ειδική χρήση η οποία εξηγείται και νομιμοποιείται ως έναν βαθμό. Οι λόγοι για τους οποίους μόνο αυτά τα εξηγητικά φιλοσοφικά έργα χαρακτηρίζονται υπομνήματα είναι ποικίλοι. Ένας λόγος πρέπει να είναι ότι τα έργα αυτά είναι τα πιο διαδεδομένα φιλοσοφικά εξηγητικά έργα στην Ύστερη Αρχαιότητα. Όπως ανέφερα και πιο πάνω, αρκετοί από τους φιλοσόφους της εποχής αυτής γράφουν αποκλειστικά και μόνο υπομνήματα. Ένας άλλος λόγος πρέπει να είναι η έκδοση των υπομνημάτων στον Αριστοτέλη από την Πρωσιική Ακαδημία Επιστημών την περίοδο 1883-1909 με τον τίτλο *Commentaria in Aristotelem Graeca*, που εδραίωσε μια παράδοση να θεωρούνται αυτά ακριβώς τα έργα φιλοσοφικά υπομνήματα κατεξοχήν.¹⁴ Η παράδοση αυτή δεν αδικεί την πραγματικότητα, καθώς ο όρος *υπόμνημα* χρησιμοποιείται συχνά από τους ίδιους τους συγγραφείς αυτών των έργων ως τίτλος. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι μόνο αυτά τα έργα χαρακτηρίζονταν ή δικαιούνταν να χαρακτηρίζονται ως υπομνήματα, ή έστω εξηγητικά υπομνήματα, την εποχή αυτή. Στην Ύστερη Αρχαιότητα η μεγάλη πλειονότητα των φιλοσοφικών έργων έχουν εξηγητικό χαρακτήρα, και θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν υπομνήματα με την ευρύτερη έννοια. Όπως θα εξηγήσω και πιο κάτω, ο εξηγητικός αυτός προσανατολισμός είναι χαρακτηριστικός της φιλοσοφίας της Ύστερης Αρχαιότητας. Φιλόσοφοι του διαμετρήματος του Πλουτάρχου και του Πλωτίνου θεωρούν ότι είναι πρωτίστως εξηγητές και το έργο τους εξηγητικό, δεν γράφουν όμως υπομνήματα με την πιο πάνω ειδική έννοια.

Αν λοιπόν το φιλοσοφικό υπόμνημα αντιπροσωπεύει ένα ορισμένο είδος της εξηγητικής φιλοσοφικής παράδοσης, τότε θα πρέπει να εξετάσουμε ποια

13. Η άλλη, λιγότερο συνηθισμένη, μορφή είναι αυτή του υπομνήματος *κατά πεῦσιν και ἀπόκρισιν* (π.χ. το σωζόμενο υπόμνημα του Πορφύριου στις *Κατηγορίες*). Για το υπόμνημα *κατά λήμματα* δες D'Ancona-Costa 2000, 319-21· 2002, 211-22.

14. Η μνημειώδης έκδοση των αρχαίων υπομνημάτων στον Αριστοτέλη οργανώθηκε από τον H. Diels και περατώθηκε σε εντυπωσιακά μικρό χρονικό διάστημα (μόλις 25 ετών) σχετικά με τον όγκο και τη δυσκολία του εκδοτικού έργου (πρόκειται για 15 χιλιάδες σελίδες αρχαίου κειμένου), και φυσικά έθεσε τις βάσεις για τη σπουδή όχι μόνο των αρχαίων υπομνηματιστών αλλά της αρχαίας φιλοσοφίας γενικότερα, αφού τα κείμενα αυτά μας διασώζουν πάμπολλα αποσπάσματα και μαρτυρίες από τους Προσωκρατικούς, αλλά και Πλατωνικούς και Περιπατητικούς φιλοσόφους. Δες τον κατάλογο των εκδόσεων στο Sorabji (επιμ.) 1990, 27-8. Για μια αποτίμηση της σημασίας της έκδοσης δες Prächter στο Sorabji (επιμ.) 1990, 31-54.

είναι τα διακριτικά στοιχεία που κάνουν το υπόμνημα να ξεχωρίζει από τα άλλα εξηγητικά έργα φιλοσοφικού χαρακτήρα και να συγκροτεί είδος. Αυτά θα έλεγα ότι είναι τα εξής.

Πρώτον, τα φιλοσοφικά υπομνήματα στοχεύουν να παράσχουν λεπτομερή, συστηματική και κατά το δυνατόν πλήρη εξήγηση ενός φιλοσοφικού έργου, καθώς εξηγούν στίχο προς στίχο (κατά κανόνα) ή ζήτημα προς ζήτημα (πιο σπάνια) το σύνολο ή τουλάχιστον το μεγαλύτερο και σημαντικότερο μέρος ενός αρχαίου φιλοσοφικού έργου. Δεύτερον, η διάρθρωσή τους σε σχόλια κατά στίχο καθιστά σχετικά απλή την παρακολούθησή τους και έτσι μπορούν να καθοδηγήσουν τον σχετικά αμύητο αναγνώστη στην κατανόηση των απόψεων του υπομνηματιζόμενου κειμένου, ενώ εξίσου απλή είναι η παρακολούθηση του σχολιασμού σε μορφή *κατά πεῦσιν και ἀπόκρισιν*. Και στις δύο περιπτώσεις ωστόσο η μορφή των υπομνημάτων προφανώς υπαγορεύεται από τις ανάγκες του αναγνώστη-σπουδαστή. Τρίτον, τα υπομνήματα κάνουν σαφές με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο ότι εξαρτώνται από το κείμενο του κλασικού συγγραφέα, και ότι αυτό χειραγωγεί τη φιλοσοφική συζήτηση.

Τα χαρακτηριστικά αυτά είναι αποκαλυπτικά για τις αντιλήψεις και τις προθέσεις των συγγραφέων των φιλοσοφικών υπομνημάτων. Ο υπομνηματιστής αντιμετωπίζει το υπό εξήγηση κείμενο με σεβασμό, προσοχή και μεγάλη υπευθυνότητα. Η στάση αυτή υπαγορεύεται από τον στόχο του που είναι διδακτικός, στοχεύει δηλαδή να καταστήσει προσιτό και κατανοητό το νόημα του υπό εξήγηση έργου. Ο υπομνηματιστής δείχνει να πιστεύει ότι ο ίδιος ο συγγραφέας του υπό εξήγηση έργου θέλει να διδάξει – οι υπομνηματιστές τονίζουν συχνά τις διδακτικές προθέσεις του αρχαίου συγγραφέα.¹⁵ Πιστεύει όμως επίσης ότι το διδακτικό έργο χρειάζεται βοήθεια, μεσολάβηση από έναν φιλοσοφικά πεπαιδευμένο νου για να τελεστεί σωστά. Αυτό το πιστεύει για μια σειρά από λόγους, όπως για παράδειγμα επειδή το πρωτότυπο κείμενο είναι πυκνό, σκοτεινό, αινιγματικό ή φιλοσοφικά αμφίσημο. Συχνά γίνεται λόγος για την αινιγματική φύση ή τη σκοτεινότητα των πλατωνικών διαλόγων ή των αριστοτελικών πραγματειών από τους ίδιους τους εξηγητές, οι οποίοι φυ-

15. Τα αρχαία φιλοσοφικά υπομνήματα κάνουν σαφείς τους διδακτικούς τους στόχους. Αναφέρονται συχνά στον «σκοπό» του συγγραφέα του υπό εξήγηση κειμένου και επιδιώκουν να δείξουν πώς ο «σκοπός» αυτός πραγματοποιείται στο κείμενο. Δες π.χ. Αλέξανδρος, *In Analytica Priora* 1.8.3 κ.ε. Σιμπλίκιος, *In Categorias* 3.18 κ.ε. Δες σχετικά Plezia 1949, 9-30, Κοτζιά 1992, Sluiter 1999, 187-200.

σικά με τον τρόπο αυτό δεν στοχεύουν καθόλου να υποτιμήσουν το έργο του αρχαίου φιλοσόφου, αλλά αντίθετα να το επαινέσουν και επιπλέον να δικαιολογήσουν τον δικό τους διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στον αρχαίο συγγραφέα και στον σύγχρονό τους αναγνώστη.¹⁶ Ένας άλλος λόγος μπορεί να είναι η πεποίθηση των υπομνηματιστών ότι ο αναγνώστης χρειάζεται παιδεία και γνώσεις πέραν του κειμένου για να το κατανοήσει. Τέλος, ο διδακτικός ρόλος του υπομνηματιστή εκπορεύεται επίσης από την αντίληψη ότι ένα φιλοσοφικό έργο γραμμένο από τον ιδρυτή της σχολής αποτελεί μέρος μιας συνολικής φιλοσοφικής στάσης και πρέπει να ερμηνεύεται με τρόπο τέτοιο ώστε να την αναδεικνύει και να την δικαιώνει. Με άλλα λόγια ο υπομνηματιστής προϋποθέτει ότι η σκέψη του Πλάτωνα ή του Αριστοτέλη συγκροτεί σύστημα προς το οποίο θα πρέπει να προσανατολίζει τον σπουδαστή με την ερμηνεία του συγκεκριμένου έργου. Μια τέτοια ολιστική ερμηνεία ανιχνεύεται στα υπομνήματα Πλατωνικών και Περιπατητικών της Ύστερης Αρχαιότητας.

Στο σημείο αυτό αγγίζουμε ένα βασικό χαρακτηριστικό του φιλοσοφικού υπομνήματος που αφορά τη σχέση του με το υπό εξήγηση κείμενο. Ο υπομνηματιστής αντιμετωπίζει τον συγγραφέα του έργου που υπομνηματίζει ως αυθεντία με μια έννοια που όμως φαίνεται ότι επιδέχεται βαθμούς. Διαφορετικού τύπου αυθεντία είναι ο Αριστοτέλης από τον Πλάτωνα για έναν Πλατωνικό για παράδειγμα, ή ο Ιπποκράτης από τον Πλάτωνα για τον Γαληνό.¹⁷ Ανάλογα με τον βαθμό αυθεντίας που αναγνωρίζει ο υπομνηματιστής στον υπό εξήγηση συγγραφέα μπορεί να έχει κάποιες επιφυλάξεις, αντιρρήσεις ή αμφιβολίες για κάποιες απόψεις του κειμένου που εξηγεί ή και για κάποιες άλλες θεωρίες του φιλοσόφου που εξηγεί,¹⁸ γενικά όμως πιστεύει στην αξία, δηλαδή

16. Ήδη ο Πλούταρχος δέχεται ότι ο Πλάτων μιλά συγκαλυμμένα για τη θεωρία των πρώτων αρχών (*Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος* 370F) και ότι συχνά μιλά αινιγματικά (*Περὶ τῶν ἐκλελοιπῶτων χρηστηρίων* 420F). Παρόμοια εκφράζεται ο Πλωτίνος (*Ἐννεάδες* IV.2.22.1, VI.2.22.13) ο οποίος συχνά κάνει λόγο για τη σκοτεινότητα του Πλάτωνα (*Ἐνν.* III.6.12.1-11, IV.4.22.10-13). Παρόμοιες απόψεις υποστηρίζουν οι υπομνηματιστές π.χ. Συμπλίκιος, *In Cat.* 3.26, 6.30-7.22, Φιλόπονος, *In Categorías* 6.17-19 και οι συγγραφείς των *Προλεγομένων* στον Αριστοτέλη (δες πιο κάτω).

17. Δες σχετικά Vallance 1999.

18. Ο Συριανός, για παράδειγμα, στο υπόμνημά του στα *Μετὰ τὰ φυσικά* διατυπώνει ανοιχτά την αντίθεσή του στην αριστοτελική κριτική κατά της μεταφυσικής των Πυθαγορείων και του Πλάτωνα στα *Μετὰ τὰ φυσικά* N, ωστόσο στον πρόλογο του υπομνήματός του φροντίζει να μας βεβαιώσει για τον σεβασμό του προς τον Αριστοτέλη και σε όλο το υπόμνημα η αντιμετώπισή του είναι συμπαθητική προς τον Αριστοτέλη και συχνά δηλώνει ρητά τη συμφωνία του με τις αριστοτελικές απόψεις (π.χ.

στη φιλοσοφική σημασία, του κειμένου που υπομνηματίζει. Ο υπομνηματιστής δηλαδή συνυπογράφει τη βασική θεωρία που διέπει το υπό εξήγηση κείμενο, όπως βέβαια την κατανοεί ο ίδιος, και θεωρεί ότι αξίζει τον κόπο να μελετηθεί συστηματικά ακριβώς γιατί πιστεύει ότι είναι φιλοσοφικά αξιόλογη.

Είναι αυτή ακριβώς η πεποίθηση που του υπαγορεύει τη συγγραφή ενός υπομνήματος. Ο αρχαίος υπομνηματιστής δεν γράφει μόνο για να εξηγήσει ένα φιλοσοφικό κείμενο, όπως συχνά κάνει ένας σύγχρονος φιλόσοφος με το κείμενο ενός προγενεστέρου. Γράφει πρωτίστως για να συστήσει ένα κείμενο ως φιλοσοφικά αξιόλογο. Η ιδέα βέβαια είναι ότι η φιλοσοφική αυτή αξία για την οποία και συστήνει το κείμενο ο υπομνηματιστής αναδεικνύεται μέσα από την εξήγηση που ο ίδιος κάνει. Αλλά αν δεν ήταν πεπεισμένος για την αξία αυτή ο αρχαίος υπομνηματιστής δεν θα συνέγραφε ένα υπόμνημα. Για την ακρίβεια ο αρχαίος υπομνηματιστής γράφει για να δείξει ότι το εξηγητέο κείμενο πρέπει να ερμηνευθεί με έναν και μόνο τρόπο, αυτόν που το καταξιώνει φιλοσοφικά και που προτείνει ο ίδιος. Για τον λόγο αυτό σημαντικό μέρος της προσπάθειάς του αναλώνεται στην επιχειρηματολογία ενάντια σε ερμηνείες που καθιστούν το κείμενο ευάλωτο σε ενστάσεις, αντιρρήσεις, ή έστω φτωχό φιλοσοφικά.

Αυτό γίνεται σαφές από την εξέταση οποιουδήποτε από τα διασωθέντα υπομνήματα. Όλα προσπαθούν να δώσουν μια ερμηνεία του υπό εξήγηση κειμένου που να το αναδεικνύει και να το καταξιώνει φιλοσοφικά. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου υπομνήματος είναι αυτό του Πορφύριου στις *Κατηγορίες* για το οποίο θα μιλήσω πιο κάτω (μέρος 5), στο οποίο ο Πορφύριος εναντιώνεται σε προγενέστερες πλατωνικές ερμηνείες της αριστοτελικής πραγματείας, οι οποίες κατέληγαν σε αρνητική αποτίμηση του έργου (συμπεριλαμβανομένης και αυτής του δασκάλου του Πλωτίνου). Για τον λόγο αυτό είναι απίθανη η υπόθεση ορισμένων μελετητών ότι υπομνήματα μπορεί να έγραψαν και φιλόσοφοι που άσκησαν κριτική σε μια φιλοσοφική θεωρία ή στο φιλοσοφικό έργο όπου αυτή εκτίθεται. Η εχθρική στάση στις αριστοτελικές *Κατηγορίες* Πλατωνικών όπως ο Εύδωρος, ο Λούκιος, ο Νικόστρατος, ο Αττικός, ή των Στωϊκών Αθηνόδωρου και Κορνούτου αποκλείει την πιθανότητα οι

95.24-26, 186.25-26). Δες σχετικά Saffrey 1990. Η πρόθεση του Συριανού προφανώς ήταν να καταστήσει το αριστοτελικό έργο όχι μόνο ανώδυνο αλλά και ωφέλιμο για τους Πλατωνικούς παρά την κριτική του Αριστοτέλη στον Πλάτωνα. Τη θέση αυτή υποστηρίζει η D'Ancona Costa 2000.

φιλόσοφοι αυτοί να είναι συγγραφείς υπομνημάτων στις *Κατηγορίες*.¹⁹ Κάτι τέτοιο είναι αντίθετο στη φύση του υπομνήματος που, όπως είπα, στοχεύει να εξηγήσει μια φιλοσοφική θεωρία ακριβώς επειδή την θεωρεί φιλοσοφικά σημαντική, και η εξήγηση συνίσταται στην ανάδειξη της αξίας της.

Αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνει ο Σιμπλίκιος όταν κατά την ιστορική του αναδρομή στην ερμηνεία των *Κατηγοριών* αναφέρει τους παραπάνω φιλοσόφους ως συγγραφείς *ἀποριῶν και ἐνστάσεων* στις *Κατηγορίες*, τον Πλωτίνιο (ο οποίος ως γνωστόν επικρίνει τη σχετική αριστοτελική θεωρία στην *Ἐννεάδα* β.1) ως συγγραφέα *ἐξετάσεως*, ενώ τη συμβολή του Πορφύριου και του Ιάμβλικου που έγραψαν υπομνήματα την χαρακτηρίζει ως *ἐξήγησιν ἐντελῆ*. Αυτό που επιβεβαιώνει η μαρτυρία του Σιμπλίκιου είναι ότι η *ἐξήγησις*, και a fortiori το υπόμνημα, προϋποθέτουν ερμηνεία τέτοια που να αναδεικνύει τη φιλοσοφική αξία του υπό εξήγηση κειμένου, ενώ κάθε άλλη ερμηνεία οδηγεί στη συγγραφή κριτικών κειμένων. Κάποιος που θεωρεί ένα κείμενο άχρηστο ή έστω φιλοσοφικά ελαττωματικό δεν έχει λόγους να γράψει υπόμνημα ακριβώς γιατί δεν θέλει να συστήσει ένα τέτοιο κείμενο. Το αντίθετο μάλιστα.

3. Το φιλοσοφικό υπόβαθρο του φιλοσοφικού υπομνήματος

Από τα παραπάνω προκύπτουν δύο βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν το φιλοσοφικό υπόμνημα ως είδος: α) η αποδοχή της θεωρίας του υπό εξήγηση κειμένου σύμφωνα με την ερμηνεία του υπομνηματιστή και κατά συνέπεια η αποδοχή της αξίας του, β) ο διδακτικός χαρακτήρας του που συνίσταται τόσο στην υπόδειξη για μελέτη του συγκεκριμένου έργου στον αναγνώστη όσο και στη βοήθεια προκειμένου να διεξαχθεί αυτή η μελέτη. Τα χαρακτηριστικά αυτά απαιτούν λίγο περισσότερη ανάλυση, προκειμένου να γίνουν πληρέστερα κατανοητά και να φωτίσουν έτσι καλύτερα τη φύση του φιλοσοφικού υπομνήματος.

Τόσο η αποδοχή της θεωρίας του υπό εξήγηση κειμένου όσο και η προσπάθεια του υπομνηματιστή να το συστήσει και να το διδάξει στους άλλους προκύπτουν από ένα ιδεολογικό πλαίσιο διαφορετικό από το αντίστοιχο σημερινό, πράγμα που σημαίνει ότι η εξηγητική προσπάθεια ενός αρχαίου υπομνηματι-

19. Δες σχετικά Moraux 1973, 250, Dillon 1977, 133-4, Gottschalk 1990, 79-80. Για τον Νικόστρατο ειδικότερα δες Prächter 1922.

στή είναι σημαντικά διαφορετική από αυτή ενός αναλυτικού φιλοσόφου, για παράδειγμα, που σχολιάζει Αριστοτέλη, Kant ή Austin. Το πλαίσιο αυτό μπορεί να συνοψιστεί ως εξής. Στην αρχαιότητα η φιλοσοφική δραστηριότητα διεξάγεται στο πλαίσιο συγκεκριμένων σχολών, της Ακαδημίας, του Περιπάτου, και αργότερα της Στοάς και του Κήπου των Επικουρείων. Με άλλα λόγια, η ιδιότητα του φιλοσόφου στην αρχαιότητα συνεπάγεται την ιδιότητα του μέλους μιας φιλοσοφικής σχολής. Η δέσμευση των μελών στις οικείες σχολές τους είναι καθοριστική για τη φιλοσοφική τους φυσιογνωμία. Κατά κανόνα τα μέλη των φιλοσοφικών σχολών αποδέχονται πλήρως τις απόψεις του ιδρυτή της σχολής που ανήκουν, όπως βέβαια τις κατανοούν, και αυτές πρεσβεύουν.

Αυτό μπορεί να φαίνεται εξαιρετικά περιοριστικό σε εμάς σήμερα, αλλά στην πραγματικότητα δεν είναι και τόσο για τους εξής δύο λόγους. Πρώτον, οι εκάστοτε φιλοσοφικές θεωρίες των ιδρυτών των φιλοσοφικών σχολών επιδέχονταν σε μεγάλο βαθμό ερμηνεία, η οποία μπορούσε να ποικίλει σημαντικά. Η ποικιλία αυτή των ερμηνειών αυξάνεται δραματικά στην περίπτωση της πλατωνικής φιλοσοφίας, ακριβώς γιατί, λόγω της μορφής του πλατωνικού έργου, ήταν πάντοτε εξαιρετικά αμφιλεγόμενο ποιες ήταν οι απόψεις του ίδιου του Πλάτωνα. Στην περίπτωση του Πλάτωνα λοιπόν το ερμηνευτικό και εξηγητικό εγχείρημα ήταν πολύ πιο φιλόδοξο, καθώς σκόπευε όχι μόνο να εξηγήσει τις απόψεις του Πλάτωνα, αλλά πρώτα να τις εντοπίσει μέσα στο σώμα των πλατωνικών διαλόγων και να τις συσχετίσει μεταξύ τους. Το ζήτημα είναι σοβαρό αν σκεφτούμε ότι ο πρωταγωνιστής πολλών διαλόγων, ο Σωκράτης, παίρνει συχνά διαλεκτικές θέσεις, όμως ακόμα και όταν έχουμε να κάνουμε με μη διαλεκτικές θέσεις, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια ποικιλία απόψεων μέσα στο έργο του Πλάτωνα η οποία συχνά προκαλεί αμηχανία για το πώς συμβιβάζονται μεταξύ τους. Και αν δεν συμβιβάζονται, τότε με ποια έννοια μπορούν όλες αυτές να αποδοθούν στον Πλάτωνα.²⁰

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο η δέσμευση σε μια φιλοσοφική σχολή δεν θα πρέπει να θεωρείται πολύ περιοριστική είναι το γεγονός ότι οι απόψεις του ιδρυτή της σχολής επιβαλλόταν να αναπτυχθούν περαιτέρω, να δικαιολογηθούν συστηματικότερα, να συμπληρωθούν και συχνά να εκμοντερνιστούν, δηλαδή να ξαναγραφούν στη σύγχρονή τους φιλοσοφική ορολογία προκειμένου να αντέ-

20. Δες σχετικά με τον τρόπο της αντιμετώπισης αυτών των ζητημάτων στην αρχαιότητα Tarrant 2001 και Karamanolis 2006, 5-28.

Ξουν στην κριτική ή να γίνουν φιλοσοφικά ελκυστικότερες. Αυτό ακριβώς φαίνεται ότι θεωρούσε έργο του ο Αντίοχος ο Ασκαλωνίτης, όταν κάνει λόγο για την ανάπτυξη της πλατωνικής φιλοσοφίας από τις πρώτες γενιές διαδόχων του Πλάτωνα μέχρι και την εμφάνιση της σκεπτικής Ακαδημίας (Κικέρων, *Academica* I.17-18, I.34), ενώ δείχνει να πιστεύει ότι υπάρχει ακόμα περιθώριο για διορθώσεις και βελτιώσεις της Πλατωνικής φιλοσοφίας (*Academica* I.42-43).

Οι λόγοι για τους οποίους το μέλος μιας αρχαίας φιλοσοφικής σχολής είχε τόσο έντονη συνείδηση της ιδιότητάς του ως μέλους της είναι πολλοί και αρκετά σύνθετοι για να αναπτυχθούν εδώ.²¹ Ένας όμως μου φαίνεται ότι είναι σημαντικός γενικά και στο πλαίσιο αυτού του άρθρου ιδιαίτερα. Αυτός είναι το γεγονός ότι η φιλοσοφία στην αρχαιότητα δεν είναι ακαδημαϊκή ούτε καν διανοητική μόνο ενασχόληση, όπως σήμερα, αλλά τρόπος θέασης και αντιμετώπισης της ζωής και κατά συνέπεια τρόπος ζωής ως ένα βαθμό. Ο αρχαίος κάνει φιλοσοφία προκειμένου να ευτυχήσει, να ευδαιμονήσει, όχι μόνο προκειμένου να γυμνάσει το πνεύμα του, ούτε καν προκειμένου να καταλάβει τον κόσμο απλά και μόνο. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα έντονο στην ελληνιστική φιλοσοφία και συνεχίζει να τονίζεται μέχρι το τέλος της αρχαιότητας. Ας θυμηθούμε μόνον ότι ο Λουκιανός παρωδεί τις φιλοσοφικές σχολές της εποχής του στη σάτιρά του με τον τίτλο *Βίων πρᾶσις*.

Αν είναι έτσι, τότε κατανοούμε ότι η δέσμευση σε μια φιλοσοφική σχολή της αρχαιότητας είναι μια δέσμευση υπαρκτική θα λέγαμε σήμερα. Για τον λόγο αυτό και η μεταπήδηση από τη μια σχολή στην άλλη είναι εξαιρετικά σπάνιο φαινόμενο στην αρχαιότητα. Αυτό δεν αλλάζει ούτε όταν παύουν να υπάρχουν φιλοσοφικές σχολές ως ιδρύματα μετά την κατάκτηση της Αθήνας από τον Σύλλα το 87/6 π.Χ. Για την ακρίβεια η δέσμευση σε φιλοσοφικές σχολές γίνεται τώρα ακόμα ισχυρότερη. Αυτό φανερώνει κατά τη γνώμη μου το φαινόμενο των έντονων αντιδικιών μεταξύ των ομοϊδεατών μιας φιλοσοφικής σχολής σχετικά με το ποια είναι η ορθόδοξη ερμηνεία των απόψεων του ιδρυτή της σχολής.²² Το φαινόμενο αυτό φαίνεται να υπήρχε και προγενέστερα, αν κρίνουμε από τις διαφωνίες μεταξύ των πρώτων Πλατωνικών,²³ με την κατά-

λυση όμως των σχολών ως ιδρυμάτων γίνεται ακόμα εντονότερο. Ειδικά οι Πλατωνικοί βρίσκονται σε μια διαρκή αντιπαράθεση σχετικά με το ποιες είναι οι πλατωνικές απόψεις και πώς πρέπει να ερμηνευτούν, και συχνά κατηγορούν τους συναδέλφους τους ότι οι απόψεις που πρεσβεύουν δεν είναι οι πλατωνικές αλλά *ἴδια δόγματα*.²⁴

Η δέσμευση σε μια φιλοσοφική σχολή με την έννοια που ανέπτυξα πιο πάνω έχει για ουσιώδες χαρακτηριστικό της τόσο την ερμηνεία των φιλοσοφικών απόψεων του ιδρυτή της σχολής που αφορά στην προσωπική φιλοσοφική τοποθέτηση, όσο και την εξήγηση, με την οποία επιδιώκεται να ελκύσουν και άλλους στην ίδια φιλοσοφική αντίληψη για τον κόσμο και τη ζωή. Η διάκριση μεταξύ ερμηνείας και εξήγησης που υπονοώ στο σημείο αυτό είναι η εξής. Η ερμηνεία είναι κατά κάποιον τρόπο αναπόφευκτη στον οπαδό μιας φιλοσοφικής σχολής ή θεωρίας, ενώ η εξήγηση γίνεται συνειδητά και, όπως είπα πιο πάνω, προϋποθέτει ερμηνεία που αναδεικνύει την αξία ενός φιλοσοφικού έργου, εντάσσεται σε μια γενικότερη αντίληψη για τη φιλοσοφία της σχολής και υπηρετεί διδακτικούς στόχους. Φυσικά πολύ συχνά τα πράγματα δεν είναι τόσο ευδιάκριτα, και τα όρια μεταξύ ερμηνείας και εξήγησης είναι ασαφή. Ο Φιλόδημος για παράδειγμα στα ηθικά του έργα ερμηνεύει και δεν εξηγεί τον Επίκουρο, ενώ ερμηνεία και εξήγηση συμπορεύονται στα έργα εκείνα όπου αντιτίθεται σε γνώμες Επικουρείων που θεωρεί ανορθόδοξες, καθώς σε αυτά όχι μόνο προτείνει μια ερμηνεία αλλά επιχειρηματολογεί και ενάντια σε άλλες ως ανάξιες του Επικούρου.²⁵

Αυτό που είναι σημαντικό για εμάς εδώ είναι ότι ήδη από τις πρώτες γενιές των διαδόχων του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη καλλιεργείται όχι μόνο η ερμηνεία αλλά και η εξήγηση. Στις ερμηνευτικές προσπάθειες θα κατέτασσα τα έργα που γράφουν ο Σπεύσιππος και ο Ξενοκράτης, εμπνευσμένοι από τους πλατωνικούς διαλόγους. Για παράδειγμα τόσο ο Σπεύσιππος, όσο και ο Ξενοκράτης αλλά και ο Θεόφραστος γράφουν *Περί φιλίας* και *Περί ἡδονῆς*, τα οποία σίγουρα βασιζόνταν σε ερμηνεία των σχετικών απόψεων των ιδρυ-

Πρὸς τοὺς [], *PHerc.* 1005, col. IV, VI, XV Angeli, αλλά και *PHerc.* 1418 col. XV Militello. Δες σχετικά Angeli 1988, 82-102.

24. Δες Πλούταρχος, *Περί τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας* 1013B, Πορφύριος στον Φιλόπονο, *Περί αἰ-δίστητος κόσμου* 522.2-9.

25. Δες σημ. 23.

21. Δες σχετικά Sedley 1989.

22. Το φαινόμενο αυτό, ιδιαίτερα σχετικά με τους Πλατωνικούς, συζητώ εκτενώς στο Karamanolis 2006.

23. Δες σχετικά Dillon 2003, 16-28, 107-8. Για ανάλογες διαφωνίες μιλά ο Φιλόδημος στο έργο του

τών των σχολών τους.²⁶ Ο Ξενοκράτης επιπλέον φαίνεται να προσπάθησε να αποσαφηνίσει τις πλατωνικές απόψεις, προκειμένου να τις υπερασπιστεί απέναντι στην κριτική του Αριστοτέλη.²⁷ Είναι ωστόσο πιθανόν ότι οι προαναφερθέντες διάδοχοι έγραψαν και πιο ειδικά εξηγητικά έργα. Ο Διογένης ο Λαέρτιος αναφέρει ότι ο Σπεύσιππος έγραψε *Υπομνηματικούς διαλόγους*. Είναι άγνωστο τι είδους διάλογοι ήταν αυτοί, αλλά μια πρόταση είναι η εξής. Ίσως πρόκειται για διαλόγους εξηγητικούς, παρόμοιους με το εξηγητικό μέρος του *Πρωταγόρα* στο ποίημα του Σιμωνίδη, ένα είδος προτύπωσης του μεταγενέστερου εξηγητικού υπομνήματος *κατά πεῦσιν και ἀπόκρισιν*. Στον *Πρωταγόρα* ο Σωκράτης δέχεται να απαντήσει στον Πρωταγόρα και να υπερασπιστεί τον Σιμωνίδη από την κατηγορία για ασυνέπεια, και για τον λόγο αυτό αναπτύσσει μια εξήγηση του ποιητικού κειμένου (*Πρωταγόρας* 340-348).

Η περικοπή του *Πρωταγόρα* αξίζει να προσεχθεί και από μία άλλη άποψη. Δείχνει ότι η εξήγηση ενός κειμένου αποτελεί χαρακτηριστικό της φιλοσοφικής δραστηριότητας ήδη για τον ίδιο τον Πλάτωνα.²⁸ Αν θυμηθούμε ότι η εξήγηση μαρτυρείται και για φιλοσόφους όπως ο Αντισθένης και ο Ηρακλείδης ο Ποντικός, όπως ανέφερα στην αρχή του άρθρου, τότε αντιλαμβανόμαστε ότι η εξήγηση χαρακτήριζε από νωρίς τη φιλοσοφική δραστηριότητα στην αρχαιότητα. Εξηγητική διάθεση συναντάμε επίσης στον πάπυρο του Δερβενίου. Είναι μάλλον βιαστικό να χαρακτηρίζουμε αυτό το κείμενο υπόμνημα, σίγουρα όμως πρόκειται για μια μορφή εξήγησης.²⁹ Σύμφωνα με μια ερμηνεία ο συγγραφέας του πάπυρου του Δερβενίου εμφανίζει μια δέσμευση στον Ορφισμό ανάλογη με εκείνη των μελών των φιλοσοφικών σχολών, ενώ σύμφωνα με μια άλλη ερμηνεία το κείμενο είναι σοφιστικό, προέρχεται είτε από τον Διαγόρα τον Μήλιο³⁰ είτε από τον Πρόδικο,³¹ οι οποίοι στην αρχαιότητα θεωρούνταν άθεοι, και αναφέρεται σε ποιητικά και ορφικά κείμενα σε μια προσπάθεια εξήγησης της θρησκείας. Σε κάθε περίπτωση η εν λόγω εξηγητική προσπά-

26. Διογ. Λαέρτιος 4.4 (Σπεύσιππος), 4.12 (Ξενοκράτης), 5.44-5 (Θεόφραστος).

27. Δες τον κατάλογο των έργων τους που διασώζει ο Διογένης Λαέρτιος 4.1-2. Δες επίσης σχετικά Cherniss 1945 και Dillon 2003, 98-155, κυρίως 107-13. Τόσο ο Σπεύσιππος όσο και ο Ξενοκράτης θεωρούνται από τη μεταγενέστερη παράδοση ως Πλάτωνος εξηγηταί. Δες [Γαληνός], *Περί φιλοσόφου ιστορίας* 3, σελ. 599 Diels, Νουμήνιος απ. 26 des Places.

28. Δες Balthussen 2004.

29. Δες Betegh 2004.

30. Δες Janko 2001.

31. Αυτό υποστηρίζει ο Α. Λέμπεντεφ σε αδημοσίευτη εργασία του.

θεια υποκινείται από θεωρητικές προϋποθέσεις ανάλογες με αυτές των φιλοσοφικών υπομνημάτων. Ο συγγραφέας του πάπυρου δείχνει να πιστεύει ότι τα υπό εξήγηση κείμενα έχουν διδακτικούς στόχους και κάποια αξία ώστε να χρήζουν εξήγησης, καθώς πιστεύει ότι μιλούν αινιγματικά.³² Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι αυτά που θεωρήσαμε ως ουσιώδη χαρακτηριστικά του φιλοσοφικού υπομνήματος διακρίνουν ήδη πρώιμες εξηγητικές προσπάθειες.

Αν είναι έτσι, τότε η κίνηση του Κράντορα να γράψει ένα εξηγητικό έργο στον πλατωνικό *Τίμαιο* περίπου μισό αιώνα μετά τον θάνατο του Πλάτωνα δεν πρέπει να μας ξενίζει. Άλλωστε ο συγκεκριμένος διάλογος συζητιόταν ήδη από καιρό πριν στην Ακαδημία και έξω από αυτήν. Ο Αριστοτέλης αναφέρεται συχνά στον *Τίμαιο*, τον οποίο συζητούν επίσης οι Περιπατητικοί Κλέαρχος (Πλούταρχος, *Περί τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας* 1022C-D· απ. 4 Wehrli) και Εύδημος (στο ίδιο, 1015D· απ. 49 Wehrli) ήδη τον 4ο αιώνα. Μάλιστα όπως προκύπτει από το κείμενο του Πλούταρχου που φαίνεται να γνώριζε όλα αυτά τα έργα, ο Κράντωρ συζητούσε ζητήματα με τα οποία είχε ασχοληθεί ο Περιπατητικός Κλέαρχος. Αν λοιπόν ο συγκεκριμένος πλατωνικός διάλογος είχε ήδη αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης και ερμηνείας μεταξύ των Περιπατητικών και είχε δώσει λαβή και σε κριτική κατά του Πλάτωνα, ήταν πολύ εύλογο, νομίζω, να θέλει ο σχολάρχης της Ακαδημίας να διατυπώσει την ερμηνεία της σχολής του Πλάτωνα την οποία εκπροσωπούσε και να υπερασπιστεί τις πλατωνικές θέσεις που εκφράζονται στον διάλογο, όπως αυτός τις αντιλαμβανόταν. Δεν ξέρουμε βέβαια τίποτα για τη δομή ή την έκταση του έργου, αλλά όπως υποστήριξα και στην αρχή, θεωρώ απίθανο να επρόκειτο για υπόμνημα του τύπου που επικράτησε αργότερα. Ένας βασικός λόγος είναι το γεγονός ότι δεν υπήρχαν κάποιες από τις προϋποθέσεις για ένα τέτοιο έργο. Στη συνέχεια θα δούμε ποιες είναι αυτές.

4. Η ανάπτυξη του φιλοσοφικού υπομνήματος στην Ύστερη Αρχαιότητα

Το ερώτημα τώρα είναι γιατί η εξήγηση του τύπου του φιλοσοφικού υπομνήματος αποκτά τέτοια σαρωτική διάδοση στην Ύστερη Αρχαιότητα ώστε να

32. Δες *PDerveni* col. 7.5 κ.ε. Τσαντσάνογλου, με τα σχόλια του Betegh 2004, 42-7. Πρβλ. col. 16-19 Janko.

αποτελεί το κυριότερο είδος φιλοσοφικής συγγραφής. Οι λόγοι νομίζω ότι είναι οι εξής. Πρώτον, η κατάλυση των φιλοσοφικών σχολών ως ιδρυμάτων τον 1ο αι. π.Χ. επιτάχυνε έναν προϊόντα κλασικισμό. Από το τέλος του αιώνα αυτού και μετά διακρίνεται μια έντονη προσπάθεια για επιστροφή στο πνεύμα της φιλοσοφίας των κλασικών φιλοσόφων, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, και για μια όσο το δυνατόν πιο πιστή και φιλοσοφικά ελκυστική ερμηνεία. Το φαινόμενο αυτό ως έναν βαθμό οφείλεται στη μεγάλη εξάπλωση και επιρροή του Στωικισμού που έκανε τόσο την πλατωνική όσο και την αριστοτελική φιλοσοφία να περιπέσει σε μια σχετική αφάνεια για δύο αιώνες, αφού η ίδια η Ακαδημία με τους σκεπτικούς Αρκεσίλαο και Καρνεάδη έδινε την εντύπωση, και όχι αδικαιολόγητα, ότι ασχολείται με την ανασκευή των Στωϊκών επιχειρημάτων παρά με τη μελέτη της Πλατωνικής φιλοσοφίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι είναι οι ίδιοι οι Στωϊκοί, συγκεκριμένα ο Παναίτιος και ο Ποσειδώνιος τον 2ο και 1ο αι. π.Χ., που θα ανατρέξουν στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη. Ήδη την εποχή αυτή ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης αρχίζουν να αναφέρονται ως οι *ἀρχαίοι*, *veteres*, και θεωρούνται αντικείμενο σπουδής και από τους φιλοσόφους ανεξάρτητα από την ιδιαίτερη φιλοσοφική ταυτότητα του καθενός.³³ Οι Πλατωνικοί και οι Περιπατητικοί του 1ου αι. π.Χ., όπως ο Αντίοχος, ο Εύδωρος, ο Ανδρόνικος ή ο Βόηθος, θα απαντήσουν στην πρόκληση. Εργάζονται συστηματικά για να αναβιώσουν την παράδοση των *ἀρχαίων* ιδρυτών τους και να την αναπτύξουν περαιτέρω, κάτι που υπαγορεύεται από τον συναγωνισμό μεταξύ τους και με τους Στωϊκούς. Και ο συναγωνισμός αυτός οφείλεται στην επιδίωξή τους να έχουν επιρροή και προσέλευση μαθητών, και ένα καλό δέλεαρ για να επιτευχθεί αυτό ήταν η υπόσχεση ότι θα τους διδάξουν την αληθινή ή την 'ορθόδοξη' πλατωνική ή αριστοτελική φιλοσοφία.

Ο κλασικισμός κορυφώνεται τους επόμενους δύο αιώνες, δηλαδή τον 1ο και 2ο αιώνα μ.Χ., και διαπερνά όλη την κουλτούρα της εποχής. Η τάση αυτή επιτάσσει την αναβίωση της ελληνικής γλώσσας του 5ου και 4ου αι. π.Χ. και των συγγραφέων της εποχής αυτής, συμπεριλαμβανομένων αυτών των φιλοσόφων, οι οποίοι τώρα πια θεωρούνται κλασικοί με μια έννοια όχι πολύ διαφορετική από τη σημερινή.³⁴ Πολλά από τα κείμενα αυτά διδάσκονται πια στα σχολεία

33. Δες Κικέρων, *Tusculanae Disputationes* I.79, *De finibus* IV.79· Φιλόδημος, *Index Stoic.* L XI, 2-7 Dorandi (Παναίτιος)· Γαληνός, *Περὶ τῶν Πλάτωνος καὶ Ἱπποκράτους δογμάτων* IV.7.39· Στράβων II.3.8 (Ποσειδώνιος)· Κικέρων, *Academica* I.17, II.14-5, *De finibus* V.12, V.14 (Αντίοχος).

34. Για τον κλασικισμό δες Gelzer 1979, 1-55.

και αποτελούν τη βάση της παιδείας γενικότερα. Ποιητές, γιατροί, γεωγράφοι, επιστήμονες γενικότερα είναι εξοικειωμένοι με το έργο των κλασικών φιλοσόφων. Αν είναι έτσι, τότε ο εξηγητικός προσανατολισμός των φιλοσόφων της Ύστερης Αρχαιότητας φαίνεται ότι κάλυπτε μια γενικότερη παιδευτική ανάγκη των ανθρώπων της εποχής.

Ένας άλλος λόγος καίριος για τη διάδοση του φιλοσοφικού υπομνήματος είναι η ανάπτυξη ενός συγκεκριμένου προγράμματος φιλοσοφικών σπουδών στο πλαίσιο των διαφόρων πλατωνικών και αριστοτελικών σχολών της Ύστερης Αρχαιότητας. Η λογική για παράδειγμα είχε γίνει μέρος του εκπαιδευτικού προγράμματος και θεωρούνταν απαραίτητη για έναν φιλόσοφο. Ο Αύλος Γέλλιος (*Noctes Atticae* XV.26, XVI.8) και ο Απουλήσιος (*Florida* 20) για παράδειγμα δείχνουν ότι έπρεπε να μάθουν λογική, ενώ για τον Ωριγένη και η διαλεκτική ήταν μέρος των σπουδών του (Ευσέβιος, *Εκκλησιαστική ιστορία* 6.18.3). Τα ενδεικνυόμενα έργα για τη σπουδή των αντικειμένων αυτών ήταν αναμφίβολα οι αριστοτελικές λογικές πραγματείες. Η αριστοτελική λογική και διαλεκτική γίνεται λοιπόν μέρος της εγκύκλιας παιδείας, ωστόσο δεν είναι σε καμιά περίπτωση εύκολο αντικείμενο. Ύπρχε λοιπόν ανάγκη για διδακτικά βοηθήματα, και κάποια από τα υπομνήματα κάλυπταν αυτήν ακριβώς την ανάγκη.

Δύο παρατηρήσεις πρέπει να γίνουν εδώ. Πρώτον, τα φιλοσοφικά υπομνήματα είχαν φιλοσοφικούς στόχους, δεν ήταν σχολικά βοηθήματα. Ένα μέρος αυτών των υπομνημάτων, αυτά στα λογικά έργα του Αριστοτέλη, κάλυπταν και ανάγκες φιλοσοφικής παιδείας που είχαν δημιουργηθεί στη συγκεκριμένη εποχή και μπορούσαν να αφορούν και μη φιλοσόφους. Όμως ακόμα και έτσι τα υπομνήματα εκπορεύονται από μια ιδιαίτερη αντίληψη για τη φιλοσοφική παιδεία, η οποία διακρίνεται από συστηματοποίηση και αξιώσεις καθολικής ερμηνείας. Ειδικά στην περίπτωση των Πλατωνικών που κυριαρχούν στο φιλοσοφικό προσκήνιο στο τέλος της αρχαιότητας, όλη η φιλοσοφική σπουδή έχει συστηματοποιηθεί λεπτομερώς και υπάρχουν στάδια τα οποία ο σπουδαστής πρέπει να περάσει.³⁵ Στα λεγόμενα *Προλεγόμενα* στον Αριστοτέλη ο υπομνηματιστής συζητά δέκα θέματα προκαταρκτικά της σπουδής του Αριστοτέλη, ανάμεσα στα οποία είναι το θέμα των ονομάτων των φιλοσοφικών σχολών, η σειρά των αριστοτελικών συγγραμμάτων, ο τελικός σκοπός της φιλοσοφίας, οι λόγοι της σκο-

35. Δες Σμπλίσιος, *In Cat.* 4.10-5.2.

τεινότητας των έργων του Αριστοτέλη.³⁶ Η εισαγωγή αυτή του πλατωνικού σπουδαστή στη σπουδή του Αριστοτέλη αντικατοπτρίζει ξεκάθαρα μια συστηματική και οργανωμένη σπουδή του Αριστοτέλη αλλά και της φιλοσοφίας γενικότερα.

Πρώτη σε σειρά στη σπουδή αυτή τόσο για τους Πλατωνικούς όσο και για τους Αριστοτελικούς έρχεται η διδασκαλία της λογικής, η οποία θεωρούνταν βασική και στοιχειώδης και της δινόταν προτεραιότητα. Ειδικά στους Πλατωνικούς η σπουδή των λογικών έργων του Αριστοτέλη αποτελούσε προαπαιτούμενο για την έναρξη της σπουδής του Πλάτωνα.³⁷ Στη συνέχεια οι Πλατωνικοί μελετούν τους λεγόμενους ηθικούς διαλόγους, με πρώτο τον *Άλκιβιάδη Μείζονα*, τον *Γοργία* και τον *Φαίδωνα* να ακολουθούν, ενώ οι Αριστοτελικοί μελετούν τα *Ήθικα Νικομάχεια*. Οι Πλατωνικοί θεωρούσαν την πλατωνική μεταφυσική το απόγειο της φιλοσοφικής παιδείας και επικεντρώνονταν στην *Πολιτεία*, στον *Φίληβο*, στον *Τίμαιο* και τέλος στον *Παρμενίδα*, ενώ οι Περιπατητικοί σχολίαζαν αντίστοιχα τα *Φυσικά*, το *Περί ούρανοῦ* και τα *Μετὰ τὰ φυσικά*. Ο σπουδαστής οδηγούνταν λοιπόν σε μια συγκεκριμένη θεώρηση της φιλοσοφίας της σχολής του και τα υπομνήματα υπηρετούσαν αυτόν ακριβώς τον στόχο. Συχνά μάλιστα αναπαράγουν την προφορική διδασκαλία κάποιου φιλοσόφου, πράγμα που σημαίνει ότι τα υπομνήματα αντικατοπτρίζουν όχι μόνο τη φιλοσοφική θεωρία αλλά και τη φιλοσοφική πράξη.³⁸

Βλέπουμε λοιπόν ότι το φιλοσοφικό υπόμνημα υπηρέτησε αλλά και ενθάρρυνε μια έντονη συστηματοποίηση των φιλοσοφικών σπουδών στην Ύστερη Αρχαιότητα, καθώς το ίδιο το φιλοσοφικό υπόμνημα διακρίνεται από μεγάλη συστηματικότητα. Καθώς λοιπόν η συστηματική διδασκαλία και εξήγηση διέπει τις φιλοσοφικές σπουδές την εποχή αυτή, το υπόμνημα γίνεται το σημαντικότερο είδος φιλοσοφικής συγγραφής της εποχής. Αυτή ακριβώς η συστηματοποίηση είναι ενδεικτική μιας συγκεκριμένης ιδεολογίας σχετικά με τη φιλοσοφία, η οποία συνίσταται από τη μια στην αναγνώριση της αυθεντίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη σε διαφορετικούς βαθμούς από Πλατωνικούς και Περιπατητικούς, και από την άλλη στην αναγωγή της φιλοσοφίας σε ερμηνευτική πρακτική. Αυτήν την ιδεολογία υπηρετεί το υπόμνημα, και για τον λόγο

36. Δες την απαρίθμησή τους στον Westerink 1990, 342-3.

37. Δες Αμμώνιος, *In Cat.* 7.15-13.11, Σμπλίκιος, *In Cat.* 3.18 κ.ε. Σχετικά με την πρόσληψη του Αριστοτέλη από τους Πλατωνικούς της Ύστερης Αρχαιότητας δες Prächter 1922, Plezia 1949, 70-81 και Karamanolis 2006, 1-5.

38. Πρόκειται για τα λεγόμενα *ἀπὸ φωνῆς* υπομνήματα· δες σχετικά Richard 1950.

αυτό το συγκεκριμένο είδος εξήγησης καλλιεργείται τόσο εντατικά από Πλατωνικούς και Περιπατητικούς της εποχής. Ακριβώς επειδή η ιδεολογία αυτή δεν χαρακτήριζε προηγούμενες εποχές, όπως εκείνη του Κράντορα στο τέλος του 4ου αιώνα π.Χ., δεν μπορεί τότε να γράφτηκε ένα τέτοιου είδους εξηγητικό έργο. Για τον λόγο αυτό πιστεύω ότι το εξηγητικό έργο του Κράντορα στον *Τίμαιο* δεν ήταν υπόμνημα ανάλογο με αυτά της Ύστερης Αρχαιότητας.

5. Η αξία του φιλοσοφικού υπομνήματος

Αν σταματούσαμε τη συζήτηση εδώ, θα έμενε κανείς με την εντύπωση ότι το φιλοσοφικό υπόμνημα ανταποκρίνεται στις ανάγκες φιλοσοφικής παιδείας άλλων εποχών, και καθώς είναι από τη μια τόσο πολύ προσανατολισμένο να καλύψει αυτές τις ανάγκες και από την άλλη είναι τόσο δέσμιο στο υπό εξήγηση κείμενο και κατ' επέκταση σε μια φιλοσοφική αυθεντία, η φιλοσοφική του αξία είναι περιορισμένη. Έχω λόγους να πιστεύω ότι η άποψη αυτή, όπως έχω πει και στην αρχή, είναι αβάσιμη και αυτό θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια. Κάτι τέτοιο το κρίνω απαραίτητο ακριβώς γιατί αφορά καίρια τη φύση του υπομνήματος την οποία προσπαθούμε να φωτίσουμε εδώ. Θα αναφερθώ λοιπόν με συντομία σε δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα σημαντικών φιλοσοφικών υπομνημάτων, η αξία των οποίων τεκμαίρεται όχι μόνο από τη φιλοσοφική ανάλυση, αλλά και από την επίδρασή τους στη μεταγενέστερη ιστορία της φιλοσοφίας. Πρόκειται για το εξηγητικό έργο του Αλεξάνδρου Αφροδισιέα στο *Περί ψυχῆς* του Αριστοτέλη και για τα υπομνήματα του Πορφύριου στις *Κατηγορίες*. Σχετικά με την επίδραση των φιλοσοφικών ιδεών των υπομνημάτων αυτών στους μεταγενέστερους μπορεί να συμβουλευτεί κανείς μια καλή ιστορία της φιλοσοφίας ή μια ιστορία της μεσαιωνικής και αναγεννησιακής φιλοσοφίας. Εδώ θα ασχοληθώ κυρίως με την εξέταση των απόψεων εκείνων που τα καθιστούν φιλοσοφικά σημαντικά.

Ας αρχίσουμε με τον Αλεξάνδρο τον Αφροδισιέα, ο οποίος έγραψε τόσο ένα υπόμνημα στο *Περί ψυχῆς* του Αριστοτέλη, χαμένο σήμερα, όσο και μια εξηγητική πραγματεία *Περί ψυχῆς* που έχει σωθεί και που επίσης σκοπεύει να παρουσιάσει τη θέση του Αριστοτέλη για τη σχέση ψυχῆς και σώματος.³⁹

39. Γενικά για τον Αλέξανδρο και ειδικότερα για τα εξηγητικά του έργα στο *Περί ψυχῆς* δες Sharples 1987.

Στη συνέχεια θα εστιάσω την προσοχή μου στο εξηγητικό αυτό έργο του Αλεξάνδρου, το οποίο αν και δεν είναι υπόμνημα με την έννοια που ορίσαμε πιο πάνω όμως θεωρείται ότι συμπυκνώνει τις βασικές εξηγητικές θέσεις που ο Αλέξανδρος υπερασπιζόταν στο χαμένο του υπόμνημα.⁴⁰

Όπως είναι γνωστό, η θέση του Αριστοτέλη στο *Περί ψυχῆς* είναι ότι η ψυχή είναι η *έντελέχεια* ενός φυσικού οργανικού και εν δυνάμει ζωντανού σώματος, αυτή που κάνει το σώμα να είναι αυτό που είναι, δηλαδή ζωντανό, και με την έννοια αυτή η ψυχή σχετίζεται με το σώμα όπως το είδος με την ύλη (*Περί ψυχῆς* 412b19-29). Η θέση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί με δύο τουλάχιστον τρόπους: α) είτε ότι το σώμα έχει για αιτία του την ψυχή είτε β) ότι η ψυχή μπορεί να εξηγηθεί ως η ορθή διάταξη και λειτουργία των μερών του σώματος. Ο Αλέξανδρος ερμηνεύει την αριστοτελική θέση με τον δεύτερο τρόπο. Υποστηρίζει ότι η ψυχή είναι το προϊόν της μίξεως των σωματικών στοιχείων, όπως η επίδραση (*δύναμις*) των φαρμάκων οφείλεται στη μίξη διαφορετικών συστατικών.⁴¹ Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι το σώμα είναι η αιτία της ψυχῆς ή ότι η ψυχή ανάγεται σε σωματικές λειτουργίες, με άλλα λόγια, δεν πρόκειται ούτε για υλιστική ή αναγωγιστική θέση.

Ο Αλέξανδρος υποστηρίζει μεν ότι η ψυχή δεν είναι ουσία *αὐτὴ καθ' ἑαυτήν*, αφού για κάθε ψυχική δραστηριότητα απαιτείται η εμπλοκή του σώματος,⁴² τονίζει όμως ότι η ψυχή δεν είναι υλική, όπως υποστήριζαν οι Στωϊκοί, αλλά ασώματη, νοητή. Ο Αλέξανδρος αναπτύσσει μια σειρά από επιχειρήματα κατά της στωϊκής άποψης ότι κάθε ουσία είναι σώμα.⁴³ Τα επιχειρήματα αυτά δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Θα πρέπει να τονίσουμε όμως ότι ο Αλέξανδρος ενδιαφέρεται να διαχωρίσει την περιπατητική θέση για την ψυχή από την αντίστοιχη στωϊκή, την οποία επικρίνει έντονα. Επίσης, και έξω από την πολεμική αυτή, ο Αλέξανδρος επιχειρηματολογεί διεξοδικά ότι η ψυχή είναι το *εἶδος* και ειδικότερα ότι η ψυχή δεν είναι στο σώμα αλλά η αιτία του σώματος.⁴⁴

40. Αυτή είναι η *communis opinio* μεταξύ των μελετητών: δες Accattino και Donini (επιμ.) 1996, vii-xvi. Ο Φιλόπονος (*In De anima* 159.18-23) αναφέρει και τα δύο έργα του Αλεξάνδρου. Το *Περί ψυχῆς* του Αλεξάνδρου έχει εκδοθεί από τον I. Bruns (1887).

41. *Περί ψυχῆς* 12.21-24.

42. Αλέξανδρος, *Περί ψυχῆς* 12.7-21.

43. Δες Kupreeva 2003, 315 κ.ε.

44. *Μάντισσα* 119.20-122.15. Για το έργο που αποκαλούμε *Μάντισσα* (101-186 Bruns) και το *Περί νοῦ* που αποτελεί μέρος του (106.18-113.24) δες Sharples 1987, Shröder και Todd 1990, οι οποίοι και μεταφράζουν το *Περί νοῦ*.

Το ζήτημα που τίθεται βέβαια για τον Αλέξανδρο είναι πώς η νοητή ψυχή υπάρχει στο υλικό σώμα. Ένα άλλο ζήτημα που προκύπτει για τον Αλέξανδρο είναι με ποιον τρόπο η ψυχή, δεδομένης της νοητής της φύσης, ενεργοποιεί το σώμα και με ποιον τρόπο λαμβάνουν χώρα οι λειτουργίες ενός ζωντανού οργανισμού.

Σχετικά με το δεύτερο ζήτημα ο Αλέξανδρος υποστηρίζει ότι η ψυχή έχει δυνάμεις ανάλογες με την οργανική φύση του σώματος, δηλαδή η ψυχή έχει τόσες δυνάμεις όσες και τα όργανα που διαθέτει για να τις υλοποιήσει.⁴⁵ Η θέση αυτή είναι αριστοτελική μεν αλλά όχι απόλυτα ικανοποιητική, καθώς μας παραπέμπει εκ νέου στο πρώτο πρόβλημα, πώς δηλαδή υπάρχουν νοητές οντότητες σε υλικές.

Στο θέμα αυτό ο Αλέξανδρος διαφοροποιείται από τον Αριστοτέλη σε ένα καίριο σημείο. Για τον Αριστοτέλη η ψυχή είναι ουσία, όπως κατά τη γνώμη του είναι τα είδη γενικά, ενώ ο Αλέξανδρος φαίνεται να διακρίνει ανάμεσα σε ουσίες καθαυτές και ουσίες μη καθαυτές, και κατατάσσει την ψυχή στις δεύτερες. Ποια είναι καθαυτή ουσία; Ο Αλέξανδρος υποστηρίζει ότι είναι ο αθάνατος νους στον οποίο αναφέρεται ο Αριστοτέλης στο περίφημο όσο και σκοτεινό κεφάλαιο στο *Περί ψυχῆς* 3.5. Ο Αλέξανδρος υποστηρίζει ότι πρόκειται για τον θεό, το *κινούν ἀκίνητον των Μετὰ τὰ φυσικά* Λ, και όχι για τον ατομικό νου των ανθρώπων.⁴⁶ Τα είδη ή τα *καθόλου*, που για τους Πλατωνικούς παραδοσιακά είναι οι κατεξοχήν ουσίες, για τον Αλέξανδρο δεν υπάρχουν ξέχωρα από τις πραγματώσεις τους σε υλικά άτομα, ούτε έξω από τον νου μας.⁴⁷ Ο Αλέξανδρος υποστηρίζει ότι οι έννοιες που είναι *καθόλου* δημιουργούνται μέσω μιας διαδικασίας αφαίρεσης από εμπειρικά δεδομένα του *καθ' ἕκαστον* που προσλαμβάνουμε κατ' επανάληψη.⁴⁸ Η *λήψις* των *καθόλου*, υποστηρίζει, γίνεται από τον νου και συνιστά νόηση.

Στο σημείο αυτό ο Αλέξανδρος κάνει μια ενδιαφέρουσα διάκριση που δεν

45. *Περί ψυχῆς* 30.26-31.6.

46. Την άποψη του Αλεξάνδρου συμμερίζεται αργότερα ο Αβερρόης και αρκετοί φιλόσοφοι της Αναγέννησης, όπως ο Alessandro Achillini (δρα στο τέλος του 15ου – αρχές του 16ου αι.). Δες Kessler 1998, 495-6.

47. *Περί ψυχῆς* 90.4-10· πρβλ. Σμπλίσιος, *In Cat.* 85.6-9.

48. *Ἀπὸ τοῦ 'τόδε τι καὶ καθ' ἕκαστον' ἐπὶ τὸ 'τοιόνδε καὶ καθόλου' μετάβασις δι' ἐμπειρίας, Περί ψυχῆς* 83.7-8· πρβλ. 83.3-13. Δες σχετικά Müller 1990, 467-70 (με περαιτέρω παραπομπές στον Αλέξανδρο).

απαντά στον Αριστοτέλη. Διακρίνει ανάμεσα στον νου ως φυσική ικανότητα ενός υγιούς ανθρώπου να σκεφτεί (νοῦς ὑλικός) –κατ' αναλογία με την ὕλη που μπορεί να πάρει μορφή–, για παράδειγμα ο νους των παιδιών, στον νου που ενεργητικά σκέφτεται και κατέχει έννοιες αφού μπορεί και πραγματοποιεί τη διαδικασία της αφαίρεσης του καθόλου από την επιμέρους πραγμάτωση (νοῦς ἐν ἔξει), και τέλος στον νου που δημιουργεί έννοιες που αργότερα χρησιμοποιεί ο νοῦς ἐν ἔξει και σκέφτεται τα είδη αὐλως (νοῦς ἐν ἐνεργείᾳ).⁴⁹ Ο τελευταίος ταυτίζεται με τον θεϊκό ή ποιητικό νου που αποτελεί την αιτία ὑπαρξῆς των πάντων, δηλαδή την αιτία για την οποία τα είδη υπάρχουν ἐν ὕλῃ και συνιστούν τα ὄντα. Ο νους αυτός που είναι χωριστός, ἀπαθής και ἀμιγής αποτελεί επίσης τον λόγο ὑπαρξῆς ὅλων των νοητῶν,⁵⁰ την αρχή του νοητού κόσμου, και με την έννοια αυτή είναι η αιτία κατανόησης του κόσμου από τον ἄνθρωπο.⁵¹

Ο Αλέξανδρος δεν διευκρινίζει με ποιον τρόπο ο θεϊκός νους φωτίζει τον ἄνθρωπο. Αντίθετα φαίνεται να υιοθετεί διαφορετικές απόψεις σε διαφορετικά σημεία του έργου του. Σε ένα μέρος της λεγόμενης Μάντισσας δείχνει να πιστεύει ότι ο θεϊκός νους χρησιμοποιεί τους ανθρώπινους ως ὄργανά του, ενώ σε ἄλλο μέρος της υποστηρίζει ότι οι ατομικοί νόες μετατρέπονται σε νόες ἐν ἔξει στοχαζόμενοι τον θεϊκό νου. Η ασάφεια αυτή ἔδωσε φυσικά λαβή σε ποικίλες ερμηνείες αργότερα.⁵²

Από τα παραπάνω επιπλέον προκύπτει ότι ο Αλέξανδρος διακρίνει ανάμεσα στα ἔνυλα είδη, που υπάρχουν στα πράγματα, και στα ἄυλα είδη, που αποτελούν αντικείμενα σκέψης του νου και δεν υπάρχουν ἔξω από αυτόν, ενώ κατεξοχήν ἄυλο είδος είναι ο θεϊκός νους.⁵³ Ενώ όμως τα είδη (εκτός του νου) δεν μπορούν να υπάρξουν ανεξάρτητα από κάποιο υπόστρωμα, ωστόσο υπάρχει μία διαφορά ανάμεσα στο πώς υπάρχουν και στο τι τα κάνει να υπάρχουν. Τα είδη, διατείνεται ο Αλέξανδρος, ἔχουν την ὑπαρξή τους στα υλικά άτομα αλλά την υπόστασή τους στον νου.⁵⁴ Ανάλογα, νομίζω, κατά τον

49. *Περὶ ψυχῆς* 81.13-87.1, 89.11-22.

50. *Περὶ ψυχῆς* 88.24-89.11.

51. *Περὶ ψυχῆς* 88.3-10, 89.21-90.14.

52. Ο Nifo τον 16ο αἰ. υποστήριξε ότι αυτό συμβαίνει μέσω της μετοχής του ἄνθρωπινου στον θεϊκό νου. Είναι προφανές ότι η ερμηνεία αυτή αποτελεί κράμα πλατωνικών και αριστοτελικών στοιχείων. Δες Kessler 1998, 488-99.

53. *Περὶ ψυχῆς* 89.18-9.

54. *Περὶ ψυχῆς* 90.2-10.

Αλέξανδρο η ψυχή ἔχει την ὑπαρξή της στο σώμα του κάθε ἄνθρωπου αλλά την υπόστασή της στον θεϊκό, ποιητικό νου, που αποτελεί τη μόνη ουσία.

Οι παραπάνω θέσεις του Αλεξάνδρου είναι φανερό ότι δεν αποτελούν απλή παράφραση των αριστοτελικών θέσεων αλλά μια τολμηρή, νεωτεριστική φιλοσοφική ερμηνεία που ἄσκησε μεγάλη επίδραση στη μεταγενέστερη μεταφυσική. Ὅσον αφορά την ψυχή ο Αλέξανδρος απορρίπτει κατηγορηματικά τον δυαλισμό, χωρίς ωστόσο να υποστηρίζει ἕναν αναγωγιστικό ματεριαλισμό. Διακρίνει τη νόηση από την αίσθηση, χωρίς όμως να την απογυμνώνει από την εμπειρική της βάση. Τέλος, ο Αλέξανδρος παίρνει μια τολμηρή οντολογική θέση, καθώς υποστηρίζει ότι η μόνη αληθινή ουσία είναι ο ποιητικός, θεϊκός νους, το ακίνητο κινούν των *Μετὰ τὰ φυσικά* Λ. Η ερμηνεία του Αλεξάνδρου για την ψυχή και τον νου του *Περὶ ψυχῆς* 3.5 ἄσκησε επίδραση όχι μόνο στην εποχή του (π.χ. στον Πλωτῖνο) και στον Μεσαίωνα και στην Αναγέννηση, αλλά και στους σύγχρονους μελετητές του Αριστοτέλη, μεγάλη μερίδα των οποίων δέχεται ότι στο *Περὶ ψυχῆς* 3.5 γίνεται λόγος για τον θεϊκό νου. Στην περίπτωση του Αλεξάνδρου και της διδασκαλίας του για την ψυχή και τον νου λοιπόν φαίνεται να ἔχουμε να κάνουμε με μια ευαίσθητη φιλοσοφική ερμηνεία του Αριστοτέλη που αποτελεί και σημαντική φιλοσοφική θέση γενικότερα. Και αυτό ακριβώς ἦταν η αποστολή του καλού υπομνηματιστή, να ερμηνεύσει το σχολάρχη του με ακρίβεια αλλά και με διάθεση να διατυπωθεί μια ισχυρή φιλοσοφική θέση. Πρέπει να παραδεχθούμε ωστόσο ότι ο Αλέξανδρος δεν πετυχαίνει πάντα σε αυτή την αποστολή.

Ας περάσουμε, τέλος, στην εξήγηση του Πορφύριου στις *Κατηγορίες*. Ο Πορφύριος ἔγραψε δύο υπομνήματα στις *Κατηγορίες*, ἕνα εκτενές σε επτά βιβλία, από το οποίο ἔχουμε μόνο αποσπάσματα σήμερα, και ἕνα σύντομο σε ἕνα βιβλίο, το οποίο ἔχει σωθεί.⁵⁵ Τα υπομνήματα είναι γραμμένα για δύο διαφορετικούς ἄνθρωπους που προφανώς εἶχαν διαφορετική φιλοσοφική παιδεία, καθώς τα δύο υπομνήματα –στον βαθμό που μπορούμε να κρίνουμε– διαφέρουν σημαντικά: το δεύτερο σίγουρα απευθύνεται σε ἕναν ἀρχάριο στη φιλοσοφία και για τον λόγο αυτό ἐξηγεί βασικές έννοιες και ρητά δηλώνει ότι αποφεύγει πιο σύνθετα ἐρωτήματα, ενώ το ἄλλο προφανώς ἐξέταζε τέτοια ἐρωτήματα και μάλιστα με αρκετή λεπτομέρεια.

55. Για τον Πορφύριο δεξ γενικά Beutler 1953. Το σωζόμενο υπόμνημα ἔχει μεταφραστεί από τον Strange 1992. Σχετικά με την ερμηνεία των *Κατηγοριῶν* από τον Πορφύριο δεξ Strange 1987, Ebbesen 1990, Karamanolis 2004, 104-11· 2006, 312-9.

Την εποχή που γράφει ο Πορφύριος η συζήτηση για την ερμηνεία των *Κατηγοριών* έχει μεγάλη παράδοση. Η αριστοτελική πραγματεία συζητιόταν συστηματικά ήδη από τον 1ο π.Χ. από Αριστοτελικούς (κυρίως) αλλά και Πλατωνικούς που διαφωνούσαν ως προς την αποτίμησή της. Οι Αριστοτελικοί από τον Ανδρόνικο και τον Βόηθο ασπάζονταν φυσικά την αριστοτελική θεωρία, ενώ οι Πλατωνικοί από τον Εύδωρο τον 1ο αι. π.Χ. και στη συνέχεια τον Νικόστρατο και τον Λούκιο τον 1ο αι. μ.Χ., τον Αττικό τον 2ο αι. και τον Πλωτίνο τον 3ο αι. την επέκριναν σε διαφορετικούς τόνους και βαθμούς.⁵⁶ Ωστόσο υπήρχαν και Πλατωνικοί, όπως ο Ανώνυμος υπομνηματιστής του *Θεαίτητου*, ο Πλούταρχος και ο Αλκίνοος, που κατέληγαν σε θετική κρίση για τις *Κατηγορίες*, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι ισχυρίζονταν πως η κεντρική θεωρία του έργου είναι βασικά πλατωνική.⁵⁷ Ο πρώτος ωστόσο Πλατωνικός που αποδέχεται πλήρως την αριστοτελική θεωρία των *Κατηγοριών* και αναγνωρίζει την αριστοτελική πνευματική της πατρότητα είναι ο Πορφύριος.

Προφανέστατα η διαφορετική αποτίμηση των *Κατηγοριών* εξαρτάται από την ερμηνεία της αριστοτελικής πραγματείας. Το κεντρικό ζήτημα είναι το εξής. Ο Αριστοτέλης ισχυρίζεται ότι πρώτες ουσίες είναι συγκεκριμένα άτομα, π.χ. ο Σωκράτης, αυτό το δέντρο, οι οποίες είναι κατεξοχήν ουσίες (*μάλιστα ουσίαι*, *Κατ.* 2b17) καθώς υπάρχουν αυτόνομα από τη φύση (*Κατ.* 2b12-20), ενώ τα καθόλου όπως «άνθρωπος», «δέντρο» είναι δεύτερες ουσίες, μια και υπάρχουν εφόσον υπάρχουν πρώτες ουσίες (2b6). Για τους Πλατωνικούς που πιστεύουν στην οντολογική προτεραιότητα των ειδών, δηλαδή των καθόλου, η αριστοτελική θέση αντιστρατεύεται την πλατωνική οντολογία και ως τέτοια είναι απορριπτέα. Για τους Πλατωνικούς η αριστοτελική άποψη όχι μόνο αδικεί τα καθόλου, τις νοητές ουσίες, αλλά και τις αισθητές ουσίες, επειδή αυτές κατά τη γνώμη τους υπάρχουν μόνον χάρη στις υπερβατικές, νοητές ουσίες. Το πρόβλημα για τους Πλατωνικούς ήταν αρκετά σοβαρό ακριβώς επειδή πίστευαν πως οι *Κατηγορίες* εκθέτουν μια οντολογική θεωρία, όπως φαίνεται και από το γεγονός ότι του απέδιδαν τίτλους όπως *Περί τῶν γενῶν τοῦ ὄντος* ή *Περί τῶν δέκα γενῶν*.⁵⁸

56. Την κριτική του Πλωτίνου στις *Κατηγορίες* συζητά ο Chiaradonna 2002, κεφ. 1.

57. Ανώνυμος, *In Theaetum* col. 68.7-22. Πλούταρχος, *Περί τῆς ἐν Τιμαίῳ ψυχογονίας* 1023E. Αλκίνοος, *Διδασκαλικός* 159.43-45.

58. Σχετικά με τους τίτλους με τους οποίους ήταν γνωστές οι *Κατηγορίες* στην αρχαιότητα δες Frede 1987.

Ο Πορφύριος δεν συμεριζείται τις αντιρρήσεις των προγενεστέρων του Πλατωνικών, γεγονός που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στη διαφορετική του άποψη για το περιεχόμενο του αριστοτελικού έργου. Κατά τη γνώμη του οι *Κατηγορίες* δεν ασχολούνται με οντολογία αλλά με γλωσσική θεωρία, δηλαδή με γλωσσικές εκφράσεις που σημαίνουν, και αυτό ακριβώς, υποστηρίζει, είναι το νόημα του όρου *κατηγορία* (*In Cat.* 56.6-9). Κατά συνέπεια, διατείνεται ο Πορφύριος, ο ορθός τίτλος της πραγματείας είναι *Κατηγορίαί και κανένας άλλος*. Σύμφωνα με τον Πορφύριο οι δέκα κατηγορίες είναι δέκα τάξεις λέξεων στις οποίες μπορούν να καταταχθούν όλες οι λέξεις με σημασία, που μπορεί να σημαίνουν ουσία, ποιότητα, ποσότητα, σχέση, τόπο, χρόνο, ενέργεια, πάθος, κατοχή, κατάσταση (*In Cat.* 87.24-27).

Με βάση την άποψή του αυτή για τον σκοπό των *Κατηγοριών*, ο Πορφύριος παίρνει διαφορετική θέση στο ζήτημα που συζητούσαν οι Πλατωνικοί σχετικά με τη σχέση των νοητών και των αισθητών ουσιών στις *Κατηγορίες*. Διακρίνει ανάμεσα στον όρο «ζώο» που κατηγορείται σε κάποιον άνθρωπο, π.χ. στον Σωκράτη, και στο «ζώο» που δεν κατηγορείται σε κάποιον άνθρωπο. Στην πρώτη περίπτωση ο όρος μάς φανερώνει την ουσία ενός ανθρώπου, του Σωκράτη, ότι πρόκειται δηλαδή για έμβιο ον, ενώ στη δεύτερη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με την έννοια ή με το είδος «ζώο» χάρη στο οποίο, σύμφωνα με τους Πλατωνικούς, υπάρχουν όλα τα ζώα.

Ο Πορφύριος φαίνεται λοιπόν ότι διέκρινε ανάμεσα: α) στον γλωσσικό όρο που αφορά ένα συγκεκριμένο άτομο, β) στην έννοια, στην οποία καταλήγουμε με αφαίρεση του είδους από τα αισθητά άτομα, και γ) στο υπερβατικό είδος που αποτελεί την αιτία όλων των ατόμων του είδους.⁵⁹ Σύμφωνα με τον Πορφύριο, ο Αριστοτέλης δεν ασχολείται καθόλου με το γ), ακριβώς επειδή το θέμα του είναι οι λέξεις που σημαίνουν και χρησιμοποιούνται ως κατηγορούμενα, και έτσι κατά τη γνώμη του δεν μπορεί να εξαχθεί κανένα συμπέρασμα από την απουσία συζήτησης των υπερβατικών ειδών στις *Κατηγορίες* (*In Cat.* 91.14-27).

Με βάση την πιο πάνω ερμηνεία ο Πορφύριος προχωρεί και δικαιώνει την προτεραιότητα που δίνει ο Αριστοτέλης στις *ἄτομες* ουσίες σε σχέση με τις

59. Τη διάκριση αυτή ο Πορφύριος φαίνεται ότι έκανε στο χαμένο του υπόμνημα, αν κρίνουμε από τα αποσπάσματα που σώζονται (Σμπλίκιος, *In Cat.* 53.4-9, 79.25-30). Δες σχετικά με τη διάκριση αυτή Ebbesen 1990, 154-5, Lloyd 1990, 65-6.

νοητές, με δύο τρόπους. Πρώτον, υποστηρίζει ότι οι λέξεις επινοήθηκαν αρχικά για να δηλώσουν άτομα και αυτά σημαίνουν κατά πρώτο λόγο, συνεπώς, αν το θέμα του έργου είναι οι σημαντικές λέξεις, οι πρώτες ουσίες είναι οι άτομες, αισθητές ουσίες, τις οποίες δηλώνουν οι λέξεις, ενώ οι νοητές ουσίες είναι πρώτες σε ένα άλλο επίπεδο, δηλαδή από τη φύση (*In Cat.* 91.23-25). Με το σκεπτικό αυτό ο Πορφύριος κρίνει λαθεμένες τις αιτιάσεις των προγενέστερων Πλατωνικών. Επιπλέον ο Πορφύριος υποστηρίζει ότι τα καθόλου, δηλαδή οι έννοιες, δημιουργούνται από τις άτομες ουσίες, και αν οι τελευταίες εκλείψουν θα εκλείψουν και τα καθόλου (*In Cat.* 91.4-7).

Η προσοχή του Πορφύριου στη σχέση μεταξύ λέξεων και εννοιών είναι σημαντική, αλλά οι μαρτυρίες για αυτήν είναι περιορισμένες. Αυτό οφείλεται πιθανότατα στο γεγονός ότι το θέμα αυτό ο Πορφύριος το συζήτησε στο εκτενές, χαμένο του υπόμνημα, ενώ απέφυγε τη διεξοδική πραγμάτευσή του στο σύντομο υπόμνημα. Είναι πιθανόν ο Πορφύριος να προσπάθησε να συμβιβάσει την άποψη του Αριστοτέλη για την προτεραιότητα των λέξεων και των ατόμων ουσιών σε σχέση με τα καθόλου με την πλατωνική άποψη που πρόσβευε την προτεραιότητα των καθόλου, υποστηρίζοντας ότι οι λέξεις σημαίνουν χάρη στις έννοιες ή με αναφορά στις έννοιες.⁶⁰ Ωστόσο οι έννοιες πάντοτε έχουν κάποιο υποκείμενο, βρίσκονται σε κάποιον νου. Κάτι τέτοιο μας θυμίζει την άποψη του Αλέξανδρου του Αφροδισιέα που εξετάσαμε πιο πάνω. Και δικαιολογημένα γιατί ο Πορφύριος στηρίχθηκε στην περιπατητική παράδοση για να διαμορφώσει τη δική του ερμηνεία των *Κατηγοριών*.⁶¹ Ότι για τον Πορφύριο οι έννοιες είναι πάντα σε κάποιον νου επιβεβαιώνεται και από τα αποσπάσματα του υπομνήματός του στον *Τίμαιο*. Ωστόσο από τα σχετικά κείμενα του Πορφύριου προκύπτει ότι τα καθόλου γι' αυτόν δεν είναι τόσο οι έννοιες, όσο τα είδη χωρίς την ύλη, τα είδη αποσπασμένα από την ύλη, όπως χαρακτηριστικά λέει σε άλλο έργο του (*Εἰς τὰ Ἀρμονικὰ Πτολεμαίου* 13.22, 14.2-3).⁶² Χάρη στα είδη αυτά μπορούμε να γνωρίσουμε κατά τη γνώμη του τα πράγματα γύρω μας με ακρίβεια. Αν είναι έτσι, τότε ο Πορφύριος δεν είναι ακραιφνής νομιναλιστής όπως τον διάβασε ο Μεσαίωνας.

Το σημαντικό μήνυμα που ανιχνεύεται στην ανάλυση του Πορφύριου είναι

60. Την άποψη αυτή υποστήριξε ένθερμα ο Ebbesen 1990. Δες και Müller 1990, 477-8.

61. Τις οφειλές του στην περιπατητική παράδοση αναγνωρίζει ο ίδιος ο Πορφύριος, *In Cat.* 56-57.

62. Πρβλ. Πορφύριος, *In Cat.* 90.29-91.12.

ότι η ανάλυση της γλώσσας είναι σημαντική για την ανάλυση των πραγμάτων. Είναι δυνατόν να προκύπτουν διαφορετικά οντολογικά συμπεράσματα ανάλογα με την οπτική γωνία προσέγγισης, αλλά αυτά δεν είναι ασύμβατα. Για τον Πορφύριο λογική και οντολογία συμβαδίζουν και βρίσκονται σε αρμονία. Αυτό πιστοποιεί κατά τη γνώμη του η ανάλυση της γλώσσας, και για τον λόγο αυτό η ανάλυση αυτή έχει αξία καθαυτήν και αποτελεί απαραίτητο μέρος της φιλοσοφικής παιδείας. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο ο Πορφύριος αναλώνει τόση ενέργεια και κόπο προκειμένου να συγγράψει τα υπομνήματά του στις *Κατηγορίες*, ακριβώς δηλαδή επειδή πιστεύει ότι η θεωρία που αναπτύσσεται σε αυτές όχι μόνο είναι σωστή αλλά και φιλοσοφικά σημαντική και ως τέτοια πρέπει να διδαχθεί. Τα υπομνήματα του Πορφύριου στοχεύουν να συστήσουν το αριστοτελικό έργο στους Πλατωνικούς ως εισαγωγή στη μελέτη της γλώσσας και δείχνουν τον δρόμο για την κατανόησή του. Ο αντίκτυπος του έργου του θα είναι εντυπωσιακός ήδη από την επόμενη γενιά Πλατωνικών σε όλη την διάρκεια του Μεσαίωνα και μέχρι την Αναγέννηση που θα ενστερνιστεί την ερμηνεία του Πορφύριου, αγνοώντας τόσο τις πλατωνικές ενστάσεις του Πλωτίνου όσο και τις προγενέστερές του περιπατητικές ερμηνείες.

6. Συμπέρασμα

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι το φιλοσοφικό υπόμνημα είναι μεν ένα σχολαστικό φιλοσοφικό προϊόν, αλλά αυτό δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι είναι δεύτερης διαλογής. Το αντίθετο. Πολύ συχνά απαντούν σε αυτό σημαντικές φιλοσοφικές θεωρίες που αξίζουν την προσοχή μας όχι μόνο σχετικά με την ερμηνεία ενός προγενέστερου κειμένου αλλά και γενικότερα. Όπως είδαμε, το υπόμνημα είναι μεν ένα σχολαστικό προϊόν με την έννοια ότι η δημιουργία του έλαβε χώρα στο πλαίσιο φιλοσοφικών σχολών με την ευρύτερη αλλά και τη στενότερη σημασία, δηλαδή στο πλαίσιο πλατωνικών και περιπατητικών σχολών αλλά και ορισμένων κύκλων γύρω από έναν πλατωνικό ή περιπατητικό φιλόσοφο, τη διδασκαλία του οποίου είτε αντικατοπτρίζουν είτε αναπαράγουν πιστά κάποιες φορές. Το υπόμνημα γεννήθηκε για να καλύψει εξηγητικές ανάγκες στο πλαίσιο των φιλοσοφικών σχολών της αρχαιότητας και απέκτησε διάδοση όταν οι φιλοσοφικές σπουδές συστηματοποιήθηκαν και οργανώθηκαν, πράγμα που σημαίνει ότι το ιδεολογικό πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκε και καλλιεργή-

θηκε το υπόμνημα έχει για εμάς σήμερα ιστορική μόνο σημασία. Ωστόσο, όπως είδαμε, θα ήταν βιαστικό και άδικο να θεωρήσουμε ότι το υπόμνημα έχει ιστορική μόνο αξία. Τα κείμενα φιλοσόφων όπως ο Αλέξανδρος και ο Πορφύριος περιέχουν αξιόλογες φιλοσοφικές θέσεις και δικαιολογημένα επηρέασαν σημαντικά την ιστορία της φιλοσοφίας. Ειδικά στην περίπτωση του Αλέξανδρου η εξηγητική ιδιότητα δεν εμποδίζει καθόλου την επίτευξη φιλοσοφικής πρωτοτυπίας. Το αντίθετο θα λέγαμε: είναι η εξηγητική ατζέντα που κινεί τον Αλέξανδρο και σε μικρότερο βαθμό τον Πορφύριο να αρθρώσουν μια σημαντική φιλοσοφική θέση. Αν είναι έτσι, τότε τα υπομνήματα δικαιούνται ξανά της προσοχής της φιλοσοφικής κοινότητας την οποία είχαν για αιώνες.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Kotziá, Π. 1992. *Ο 'σκοπός' των Αριστοτελικών Κατηγοριών*. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Accattino, P. και P. L. Donini (επιμ.). 1990. *Alessandro di Afrodisia: L'anima*. Ρώμη: Laterza.
- Adamson, P., H. Baltussen και M. Stone (επιμ.). 2004. *Philosophy, Science and Exegesis in Greek, Arabic and Latin Commentaries*, 1. Λονδίνο: Institute of Classical Studies.
- Angeli, A. 1988. *Filodemo Agli amici di scuola (PHerc. 1005)* (La scuola di Epicuro 7). Νάπολη: Bibliopolis.
- Baltussen, H. 2004. "Plato Protagoras 340-48: Commentary in the Making?". Στο: Adamson, Baltussen και Stone (επιμ.) 2004, 21-35.
- Bastianini, G. και D. Sedley (επιμ.), "Commentarium in Platonis Theaetetus". Στο: *Corpus dei papiri filosofi greci e latini*, III: *Commentari*. Φλωρεντία 1995, 227-562.
- Beutler, R. 1953. "Porphyrios". Στο: *RE*, XXII/I: 275-313.
- Bruns, I. 1887. *Alexander Aphrodisiensis De anima liber cum Mantissa* (Commentaria in Aristotelem Graeca Suppl. II/1). Βερολίνο, 1-100.
- Cherniss, H. 1945. *The Riddle of the Early Academy*. Berkeley: Berkeley University Press.
- Chiaradonna, R. 2002. *Sostanza, movimento, analogia: Il Plotino critico di Aristotele*. Ρώμη: Bibliopolis.
- D'Ancona-Costa, C. 2000. "Syrianus dans la tradition exégétique de la

- Métaphysique d' Aristote, II: Antédédents et postérité". Στο: Goulet-Cazé (επιμ.) 2000, 311-327.
- . 2002. "Commenting on Aristotle: from Late Antiquity to the Arab Aristotelianism". Στο: W. Geerlings και C. Schulze (επιμ.), *Der Kommentar in Antike und Mittelalter*. Leiden: Brill, 201-251.
- Dillon, J. 1977. *The Middle Platonists: A Study of Platonism 80 BC to 220 AD*. Λονδίνο: Duckworth (ανατ. 1996).
- Dorandi, T. 2000. "Le commentaire dans la tradition papyrologique: quelques cas controversés". Στο: Goulet-Cazé (επιμ.) 2000, 15-27.
- Ebbesen, St. 1990. "Porphyry's legacy to logic: a reconstruction". Στο: Sorabji (επιμ.) 1990, 141-171.
- Frede, M. 1987. "The Title, Unity, and Authenticity of the Aristotelian Categories". Στο: του ιδίου, *Essays in Ancient Philosophy*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 11-28.
- Geffken, J. 1932. "Zur Entstehung und zum Wesen des griechischen wissenschaftlichen Kommentars". *Hermes* 62: 397-412.
- Gelzer, Th. 1979. "Klassizismus, Attizismus und Asianismus". Στο: Th. Gelzer (επιμ.), *Le classicisme à Rome* (Entretiens Hardt 25). Γενεύη: Vandoeuvres, 1-55.
- Gioè, A. 2002. *Filosofi medioplatonici del II secolo D.C.: Testimonianzi e Frammenti*. Νάπολη: Bibliopolis.
- Gottschalk, H. B. 1990. "The earliest Aristotelian Commentators". Στο: Sorabji (επιμ.) 1990, 55-82.
- Goulet-Cazé, M. O. (επιμ.). 2000. *Le commentaire entre tradition et innovation*. Παρίσι: Vrin.
- Janko, R. 2001. "The Derveni Papyrus (Diagoras of Melos, *Apopyrgizontes Logoi?*): A New Translation". *Classical Philology* 96: 1-32.
- Karamanolis, G. 2004. "Porphyry: The First Platonist Commentator on Aristotle". Στο: Adamson, Baltussen και Stone (επιμ.) 2004, 97-120.
- . 2006. *Plato and Aristotle in Agreement? Platonists on Aristotle from Antiochus to Porphyry*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Kessler, E. 1998. "The intellectualive soul". Στο: Ch. Smitt και Q. Skinner (επιμ.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, 483-534.
- Kupreeva, I. 2003. "Qualities and Bodies: Alexander against the Stoics". *Oxford Studies in Ancient Philosophy* 25: 296-344.

- Mette, H. J. 1984. "Zwei Akademiker heute: Krantor und Arkesilaos". *Lustrum* 26: 7-94.
- Morau, P. 1973. *Der Aristotelismus bei den Griechen von Andronikos bis Alexander von Aphrodisias*, 1 (Peripatoi 5). Βερολίνο: de Gruyter.
- Most, M. (επιμ.). 1999. *Commentaries – Kommentare* (Aporemata 4). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Müller, I. 1990. "Aristotle's doctrine of abstraction in the commentators". Στο: Sorabji (επιμ.) 1990, 463-480.
- Pearson, L. και S. Stephens (επιμ.). 1983. *Didymus in Demosthenem commenta*. Στουτγκάρδη: Teubner.
- Plezia, M. 1949. *De Commentariis Isagogicis* (Archiwum filologiczne 23). Βαρσοβία: Akademia Umiejetnosci.
- Prächter, K. 1910. "Richtungen und Schulen im Neuplatonismus". Στο: *Genethliakon Carl Robert*. Βερολίνο [ανατύπ. στο: K. Prächter, *Kleine Schriften*. Hildesheim, 1973, 165-209].
- . 1922. "Nikostratos der Platoniker". *Hermes* 57: 481-517.
- Richard, M. 1950. "Ἄπὸ φωνῆς". *Byzantion* 20: 191-222.
- Saffrey, H. D. 1990. "How did Syrianus regard Aristotle?". Στο: Sorabji (επιμ.) 1990, 173-180.
- Schröder, F. M. και R. B. Todd. 1990. *Two Greek Aristotelian Commentators on the Intellect*. Τορόντο: Pontifical Institute of Medieval Studies.
- Sharples, R. 1987. "Alexander of Aphrodisias: Scholasticism and Innovation". Στο: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.36.2: 1176-1243.
- Sedley, D. 1989. "Philosophical allegiance in the Graeco-Roman world". Στο: M. Griffin και J. Barnes (επιμ.). *Philosophia Togata I*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 97-119.
- . 1997. "Plato's auctoritas and the rebirth of the commentary tradition". Στο: M. Griffin και J. Barnes (επιμ.). *Philosophia Togata II*. Οξφόρδη: Oxford University Press, 110-129.
- Sluiter, I. 1999. "Commentaries and the didactic tradition". Στο: Most (επιμ.) 1999, 173-205.
- Sorabji, R. (επιμ.). 1990. *Aristotle Transformed*. Λονδίνο: Duckworth.
- Strange, S. K. 1987. "Plotinus, Porphyry, and the Neoplatonic interpretation of the *Categories*". Στο: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, II.36.2: 955-974.

- . 1992. *Porphyry 'On Aristotle Categories'*. Λονδίνο: Duckworth.
- Tarrant, H. 2001. *Plato's first Interpreters*. Λονδίνο: Cornell University Press.
- Untersteiner, M. 1980. *Problemi di filologia filosofica*. Μιλάνο: Cisalpino-Goliardica.
- Vallance, J. 1999. "Galen, Proclus and the Non-submissive Commentary". Στο: Most (επιμ.) 1999, 223-244.
- Westernik, L. G. 1990. "The Alexandrian Commentators and the introductions to their commentaries". Στο: Sorabji (επιμ.) 1990, 325-348.